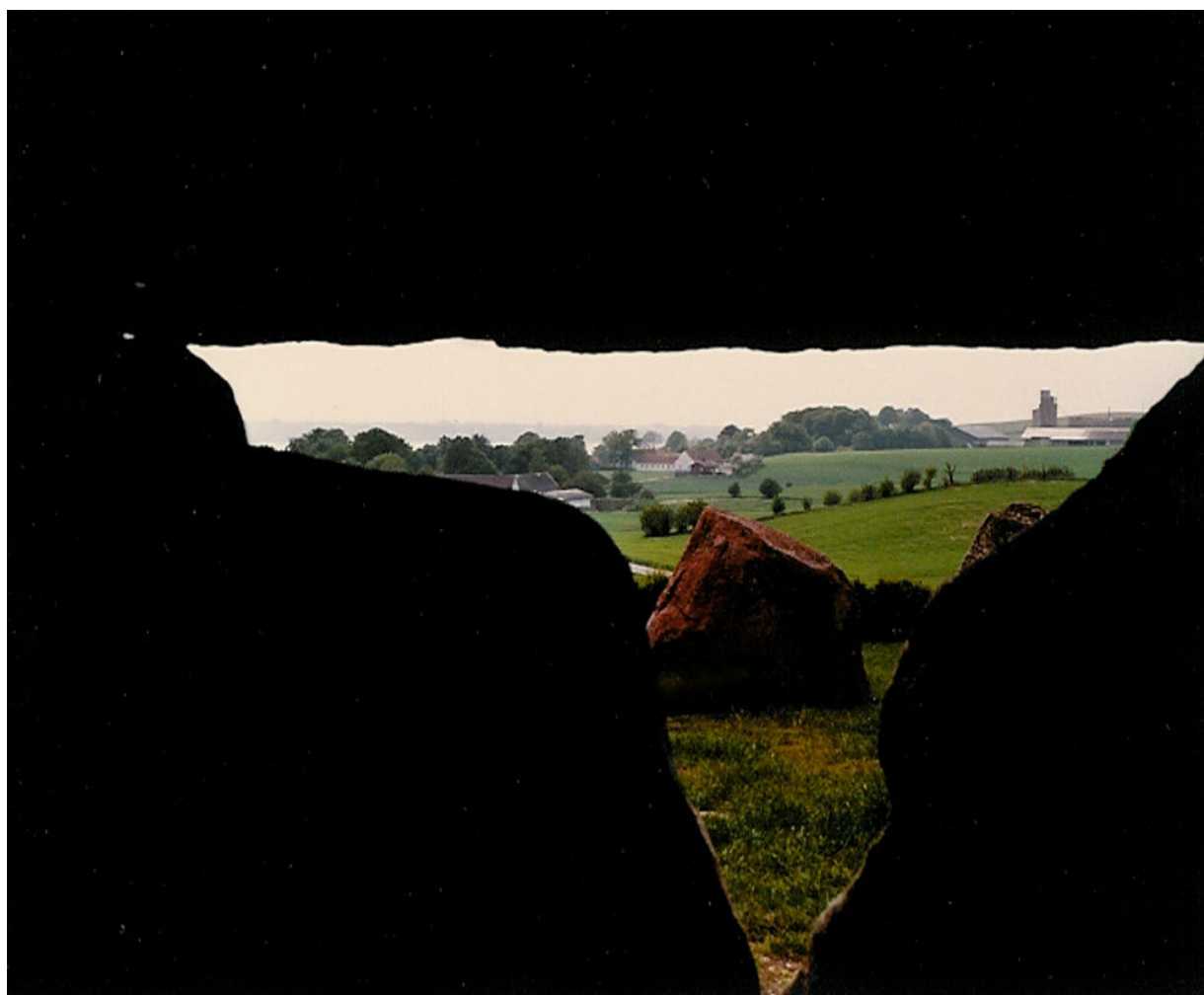

Pilotprojekt Nationalpark Mols Bjerge

Kulturhistoriegruppens rapport til Styregruppen

Udarbejdet af
Ebeltoft Museum
2005

Kulturgruppens rapport til styregruppen

I. Forord

Det danske landskab kendetegnes ved at være et kulturlandskab med en rigdom af kulturhistoriske værdier. Det gælder såvel kulturmiljøer som enkeltstående kulturminde, der vidner om landets og folkets historie og udvikling frem til i dag.

Mols og det sydlige Djursland er ingen undtagelse. Her viser netop den store mangfoldighed af bl.a. fortidsminder, kirker, borganlæg, herregårds- og landsbymiljøer, gamle dyrkningsstrukturer, industri- og fritidsmiljøer i det åbne land og langs kysterne kulturens håndgribelige ydre rammer for danskernes selvforståelse og selvopfattelse. Undersøgelsesområdet kulturmiljøer og kulturminde er af såvel lokal som regional og national betydning.

En styrkelse af de kulturhistoriske værdier gennem en øget synliggørelse, bevaring og pleje vil således være særdeles væsentlige elementer i en kommende nationalpark.

II. Indholdsfortegnelse

	Side
0. RESUMÉ AF KULTURHISTORIEGRUPPENS RAPPORT TIL STYREGRUPPEN	2
1. SAMMENFATNING.....	6
1.1 KOMMISSORIUM	6
1.2 ARBEJDSGANG OG -FORM.....	6
1.3 RESUMÉ	7
2. STRATEGI OG HANDLINGSPLAN.....	8
2.1 GEOGRAFISK AFGRÆNSNING	8
2.2 VISION OG HANDLINGSPLAN.....	9
2.2.1. <i>Bevaring</i>	9
2.2.2 <i>Synliggørelse</i>	11
2.2.3 <i>Formidling</i>	12
3. STATUS OG UDVIKLINGSMULIGHEDER.....	16
3.1 KULTURDEFINITION OG KULTURHISTORISKE MILJØER.....	16
3.2 KULTURHISTORISKE VÆRDIER I UNDERSØGELSESMRÅDET	18
3.2.1 <i>Forhistoriske tidsperioder og kulturmiljøer</i>	18
3.2.2 <i>Historiske tidsperioder og kulturmiljøer</i>	21
3.2.3 <i>Muligheder</i>	36
3.3 FORMIDLING.....	36
4. BILAG	37
4.1 KORTBILAG	37
5. KILDER	38

Nærværende rapport er opbygget efter Den Nationale Følgegruppes retningslinier.

0. Resumé af kulturhistoriegruppens rapport til styregruppen

Det danske landskab kendetegnes ved at være et kulturlandskab med en rigdom af kulturhistoriske værdier. Det gælder såvel kulturmiljøer som enkeltstående kulturminde, der vidner om landets og folkets historie og udvikling frem til i dag.

Mols og det sydlige Djursland er ingen undtagelse. Her viser netop den store mangfoldighed af bl.a. fortidsminder, kirker, borganlæg, herregårds- og landsbymiljøer, gamle dyrkningsstrukturer, industri- og fritidsmiljøer i det åbne land og langs kysterne kulturens håndgribelige ydre rammer for danskernes selvforståelse og selvopfattelse. Undersøgelsesområdet kulturmiljøer og kulturminde er af såvel lokal som regional og national betydning.

En styrkelse af de kulturhistoriske værdier gennem en øget synliggørelse, bevaring og pleje vil således være særdeles væsentlige elementer i en kommende nationalpark.

Kommissorium

Den kulturhistoriske arbejdsgruppe skal fremlægge forslag til styrkelse af kulturmiljøet og dets formidling heraf, herunder forslag til en nationalparks størrelse og afgrænsning.

Som grundlag for arbejdsgruppens forslag skal arbejdsgruppen belyse og sammenstille den eksisterende viden om områdets kulturlandskab og de kulturhistoriske og arkæologiske interesser. Arbejdsgruppen skal stille forslag til nødvendige supplerende undersøgelser af de kulturhistoriske værdier og andre forhold til støtte og dokumentation for gruppens forslag og komme med forslag til initiativer, som kan igangsættes i pilotprojektperioden.

Vision og handlingsplan

Arbejdsgruppens overordnede vision for en nationalpark er en styrkelse af de kulturhistoriske forhold gennem øget bevaring, synliggørelse og formidling.

For at opnå dette skal der iværksættes en række nye tiltag:

- Ændrede organisatoriske rammer
- Tværfaglig planlægning og samarbejde
- Særlige kulturmiljøplaner på forskellige niveauer
- Nedsættelse af et kulturråd
- Økonomiske bevillinger
- Øget borgerinddragelse
- Øget lodsejerinteresse
- Reetablering af stisystemer
- Nye forskningsaktiviteter
- Øget museumsvirksomhed
- Nye formidlingsformer
- Digital platform
- Etablering af et økomuseum
- Decentrale besøgscentre
- Kulturvejledere
- Styrkelse af de eksisterende midler og funktioner

Nationalparkens afgrænsning

Der var udbredt enighed i arbejdsgruppen om at arbejde med så stort et undersøgelsesområde som muligt, da kulturlandskabet og kulturhistorien fortsætter ud i landskabet uden bindinger til kommunegrænser, museumsansvarsområder eller andre administrative grænser.

Arbejdsgruppen fandt det ligeledes vigtigt at understrege, at undersøgelsesområdets tilgrænsende havområder skulle tænkes med ind i afgrænsningen af en kommende nationalpark. Områdets righoldige kystkultur indtager en væsentlig rolle, da havet fra oldtiden og frem til midten af det 20. århundrede har været den væsentligste forbindelsesvej til de omgivende landskaber og samfund, og derfor er en uadskillelig del af områdets kulturhistorie.

Arbejdsgruppen beklager meget, at Helgenæs ikke indgår i undersøgelsesområdet, idet dette område er en naturlig og righoldig kulturhistorisk del af det sydlige Djursland. Helgenæs rummer en rig kulturhistorie, som er af såvel lokal som national betydning, bl.a. Vængesøområdet, General Ryes Skanser, Dragsmur, Sletterhage Fyr, Kongsgårde udskibningssted og ålegårdsfiskeriet. I øvrigt rummer Helgenæs også de vigtigste fundlokaliteter fra vikingetiden på Syddjursland.

Arbejdsgruppen er desuden gerne, at hele det udpegede undersøgelsesområde, også Ebeltoft købstad, kommer til at indgå i en kommende nationalpark.

Styrkelse af kulturhistorien

Arbejdsgruppens overordnede vision i relation til en nationalpark er en styrkelse af de kulturhistoriske forhold gennem:

1. øget bevaring
2. øget synliggørelse
3. øget formidling

Målet er inden for nationalparken at skabe rammer, som yderligere sikrer bevaring, synliggørelse og formidling af de kulturhistoriske værdier. Herigennem opnås en større oplevelsesværdi for såvel beboere som besøgende.

Den eksisterende lovgivning har imidlertid en alvorlig svaghed, idet den primært omfatter sikringen af enkeltstående kulturhistoriske minder som f.eks. et fortidsminde eller en bygning. Den eksisterende lovgivning kan vanskeligt håndtere kulturhistoriske værdier betragtet som helheder inden for kulturmiljøer.

På denne baggrund er det arbejdsgruppens anbefaling, at der i nationalparksammenhæng udarbejdes særlige kulturmiljøplaner, såvel på et overordnet niveau som på lodsejerniveau, landsbyniveau osv. gennem en sammentænkning af eksisterende planer og love.

Kulturmiljøplaner skal således prioritere både de kulturelle enkeltelementer, deres helheder og kulturmiljøer højt. Det er væsentligt, at et sådant arbejde sker ved en tværfaglig inddragelse af alle relevante parter såvel på planområdet som på kulturområdet.

Det anbefales, at der oprettes et særligt kulturråd, der som kompetenceområde har varetagelsen af bevaring, synliggørelse og formidling af kulturhistorien i nationalparken. Kulturrådet skal fastsætte og vedligeholde rammerne for det tværfaglige arbejde med de kulturhistoriske værdier og elementer

inden for nationalparken gennem bl.a. tilvejebringelsen af særlige kulturmiljøplaner samt igangsætte initiativer som etablerer et samarbejde mellem relevante kulturinstitutioner og lokale lodsejere med væsentlige kulturmiljøer på deres ejendom.

En øget borgerinddragelse samt bevidstgørelse indgår som et væsentligt element i en nationalparksammenhæng.

Det er vigtigt med en øget naturpleje omkring fortidsminder og kulturmiljøer. Dette opnås gennem øget information og opsøgende arbejde. Ligeledes vil der kunne indgås særlige aftaler og tilskudsordninger til lodsejere omkring pleje af fortidsminder og andre kulturminde på deres ejendom.

Man skal forsøge gennem opsøgende arbejde at sikre viden, interesse og stolthed hos ejerne af kulturhistoriske minder. Det er nødvendigt, at der udarbejdes særlige retningslinier for dette opsøgende arbejde, der bygger på respekt og faglige kompetencer.

Formidling

Visionen er at styrke og forbedre formidlingen af kulturhistorien gennem bl.a. brugen af nye metoder og ny teknik.

Det er vigtigt at holde sig for øje, at formidlingen af kulturhistorien i nationalparksammenhænge skal ske både i forhold til lokale beboere og til gæster af forskellig nationalitet. Desuden er det vigtigt med en styrket indsats i forhold til børn og unge.

Der bør i det administrative arbejde med kulturhistoriske værdier lægges særlig vægt på en prioritering af formidlingen af de kulturelle helheder, som indeholder en stor fortællerværdi såvel i dybden som bredden, og som derudover også knytter an til væsentlige natur- og friluftsværdier. Der kan således ikke herske nogen tvivl om, at de mest værdifulde nøglemiljøer netop kombinerer disse elementer.

Men samtidig er det vigtigt ikke at glemme den kulturhistoriske mangfoldighed i form af også mere ydmyge kulturspor, som er med til at styrke oplevelsen af landskab og natur.

Der er ingen tvivl om, at den ny teknik på det digitale område rummer uanede muligheder i forbindelse med den fremtidige formidling i nationalparksammenhæng. Computere, internet og mobiltelefoner er blevet hvermandseje, og samtidig med at disse medier bliver mindre og mindre kan de overføre flere og flere former for informationer.

Det er vigtigt at kulturhistorien opleves og formidles på stedet og i sin helhed, så alle sanseindtryk kommer med lige fra den lavloftede stue til solskinet og regnbygen, til vinden i træernes blade, farverne, dyrenes spor og fuglenes sang, myggenes dans, havets bølger osv.

En nyere, særlig formidlingsform med forbillede i udlandet har fået betegnelsen økomuseum. Hovedideen bag økomuseerne er, at kulturhistorien fortælles om natur og kultur på det sted, hvor tingene sker eller skete, i stedet for at flyttede tingene til et museum. Et økomuseum har desuden særlig fokus på sammenhængen og samspillet mellem natur, kultur og mennesker. Her i landet arbejdes der med økomuseer på Samsø, i Søhøjlandet og Skjern-Egvad området.

Et økomuseum kan etableres ved inddragelsen af en lang række spændende kulturhistoriske miljøer. Som besøgssteder, der gennem et eller flere mindre formidlingscentre eller eksisterende museer bindes sammen til en enhed gennem en aktiv formidling. Et økomuseum kunne f.eks. være sammensat af en række gravhøje og dysser, en mølle, en smedje, et husmandssted, et skanseanlæg, et fyr o.s.v.

Et økomuseum er også en måde for lokalbefolkningen, som autentiske formidlere, at arbejde med den lokale fortid, nutid og fremtid på. Dette praktiseres til dels allerede flere steder i undersøgelsesområdet og bør udvides.

1. Sammenfatning

1.1 Kommissorium

Ifølge ”Revideret oplæg til projektets organisatoriske struktur den 7. oktober 2003” skal den kulturhistoriske arbejdsgruppe fremlægge forslag til styrkelse af kulturmiljøet og dets formidling heraf, herunder forslag til en nationalparks størrelse og afgrænsning.

Som grundlag for arbejdsgruppens forslag skal arbejdsgruppen belyse og sammenstille den eksisterende viden om områdets kulturlandskab og de kulturhistoriske og arkæologiske interesser. Arbejdsgruppen skal stille forslag til nødvendige supplerende undersøgelser af de kulturhistoriske værdier og andre forhold til støtte og dokumentation for gruppens forslag og komme med forslag til initiativer, som kan igangsættes i pilotprojektperioden.

Der var opstillet en række emner, som skulle indgå i gruppens arbejde. Listen som bestod af herregårdsmiljøer, landsbymiljøer, kommuneatlas, kirker, landbrugslandskabet, fortidsminder og fritidslandskabet var ikke udtømmende og kunne suppleres af arbejdsgruppen.

1.2 Arbejdsgang og -form

Der har været afholdt i alt 12 møder i den kulturhistoriske arbejdsgruppe. Deltagerantallet har varieret fra 12 til 127, med en stabil kernegruppe. Nye interesserede deltagere varierende efter det pågældende mødested deltog på skift. Deltagerne har repræsenteret såvel de kulturelle og museale institutioner i området, lokalt boende fagfolk, interesserede lodsejere og borgere i øvrigt.

Møderne har overvejende været afholdt på forskellige steder i undersøgelsesområdet, hvor væsentlige kulturhistoriske interesser kunne formidles. På mødestederne har forskellige fagfolk givet en introduktion til det pågældende kulturhistoriske miljø og den helhed, det indgik i.

Møderne fandt bl.a. sted på Kalø Slotsruin og Kalø Gods, Det Gamle Rådhus, Trehøje, Jernhatten, Isgård og Helgenæs Præstegård. Ligesom også nyere institutioner som Ebeltoft Rådhus, Kalø Vildtforvaltningsskole, Karpenhøj Natur- og Friluftsgård og Rønde Høj- og Efterskole dannede ramme for nogle af møderne.

Flere af møderne fungerede således som et konkret og praktisk eksempel på en tematisk og kulturhistorisk guidet tur, sådan som de kunne forløbe i en nationalpark.

Samtlige møder blev efterfølgende afsluttet med drøftelse af de mange hovedtemaer, gruppen har haft på sinde. Til en række af møderne har der været udarbejdet en egentlig dagorden.

Hovedtemaerne på møderne har bl.a. været afgrænsning, formidling, sammenhænge, kulturværdier, beskyttelse og adgang.

Arbejdet i arbejdsgruppen har ikke givet anledning til større uoverensstemmelser eller væsentligt konfliktstof.

1.3 Resumé

Kulturlandskabet er en vigtig del af vores identitet som danskere. Kulturhistoriens værdi er således ikke en kontant værdi, men en symbolsk værdi.

Kulturspor forsvinder ofte, når deres funktion er ophørt, og når de først er sløjfede, kan de ikke gendannes. Dermed er den fortællerværdi, som lå gemt her, for altid forsvundet.

En nationalpark skal ikke være et museumslandskab, hvor historien fryses fast, men en levende organisme, hvor folk og samfund i dag lever og udvikler sig, samtidig med at kulturhistorien bevares.

Denne redegørelses sigte er at bidrage til en større forståelse af, hvorfor kulturhistorien i videste forstand er bevaringsværdig. Ved at forstå sammenhængen mellem kulturlandskabet, vor egen og landets historie, opnås en større interesse og medansvar for kulturhistoriens bevaring, synliggørelse og formidling.

Arbejdsgruppen har anbefalet et stort undersøgelsesområde, der er identisk med det planområde som Fredningsudvalget for Århus Amt udarbejdede i 1978, da hverken et kulturlandskab eller kulturhistorien lader sig begrænse af kommunegrænser, museumsansvarsområder eller andre administrative grænser. Arbejdsgruppen godkender imidlertid det endeligt udpegede undersøgelsesområde.

Arbejdsgruppens overordnede vision for en nationalpark er en styrkelse af de kulturhistoriske forhold gennem øget bevaring, synliggørelse og formidling. For at opnå dette skal der iværksættes en række nye tiltag:

- Ændrede organisatoriske rammer
- Tværfaglig planlægning og samarbejde
- Særlige kulturmiljøplaner på forskellige niveauer
- Nedsættelse af et kulturråd
- Økonomiske bevillinger
- Øget borgerinddragelse
- Øget lodsejerinteresse
- Reetablering af stisystemer
- Nye forskningsaktiviteter
- Øget museumsvirksomhed
- Nye formidlingsformer
- Digital platform
- Etablering af et økomuseum
- Decentrale besøgscentre
- Kulturvejledere
- Styrkelse af de eksisterende midler og funktioner

2. Strategi og handlingsplan

2.1 Geografisk afgrænsning

Der var udbredt enighed i arbejdsgruppen om at arbejde med så stort et undersøgelsesområde som muligt, da kulturlandskabet og kulturhistorien fortsætter ud i landskabet uden bindinger til kommunegrænser, museumsansvarsområder eller andre administrative grænser.

Arbejdsgruppen fandt det ligeledes vigtigt at understrege, at undersøgelsesområdets tilgrænsende havområder skulle tænkes med ind i afgrænsningen af en kommende nationalpark. Områdets righoldige kystkultur indtager en væsentlig rolle, da havet fra oldtiden og frem til midten af det 20. århundrede har været den væsentligste forbindelsesvej til de omgivende landskaber og samfund, og derfor er en uadskillelig del af områdets kulturhistorie.

Arbejdsgruppen anbefalede indledningsvis et undersøgelsesområde, der var identisk med det planområde Fredningsudvalget for Århus Amt i 1978 udpegede i *Landskabsplan for Molsområdet*. Undersøgelsesområdet omfattede dele af Århus, Rosenholm, Midtdjurs og Grenå Kommune, samt hele Ebeltoft Kommune med tilgrænsende kystområder. Arbejdsgruppens oprindelige forslag til afgrænsningen faldt overvejende sammen med de øvrige arbejdsgruppers, men er en del større. Det strakte sig således fra Gammel Løgten ind til Karlby, over Thorsager og mod Kolind, omkring Nødager og op til Trustrup og derfra ud til østkysten ved Katholm. Begrundelsen for denne afgrænsning var af såvel landskabelig som kulturhistorisk karakter, idet man herved fik en anden landskabstype med, nemlig hedesletterne nord og vest for Tirstrup, såvel som nogle egne omkring Nødager, som er særligt rige på fortidsminder. I øvrigt skal det bemærkes at denne afgrænsning vil ligge inden for den kommende storkommune. Se vedlagte Kort 2.

Det udpegede undersøgelsesområde blev efterfølgende koordineret med de øvrige arbejdsgruppers. Kulturarbejdsgruppen kan tilslutte sig det endelige undersøgelsesområdes afgrænsning.

Det udpegede undersøgelsesområde karakteriseres ved, at det rummer betydningsfulde kulturhistoriske interesser, som indgår i kulturhistoriske helheder og overordnet i kulturmiljøer. Endelig er der i området gennemført en del offentlige erhvervelser af større sammenhængende arealer, ligesom der er gennemført en lang række større fredninger samt udpeget flere habitatområder.

Det skal desuden påpeges, at der er ganske god adgang til hele området fra de større vejanlæg, og at der findes et vidt forgrenet offentligt vejsystem i selve området.

Arbejdsgruppen beklager meget, at Helgenæs ikke indgår i undersøgelsesområdet, idet dette område er en naturlig og righoldig kulturhistorisk del af det sydlige Djursland. Helgenæs rummer en rig kulturhistorie, som er af såvel lokal som national betydning, bl.a. Vængesøområdet, General Ryes Skanser, Dragsmur, Sletterhage Fyr, Kongsgårde udskibningssted og ålegårdsfiskeriet. I øvrigt rummer Helgenæs også de vigtigste fundlokaliteter fra vikingetiden på Syddjursland.

Arbejdsgruppen ser desuden gerne, at hele det udpegede undersøgelsesområde, også Ebeltoft købstad, kommer til at indgå i en kommende nationalpark.

2.2 Vision og handlingsplan

Arbejdsgruppens overordnede vision i relation til en nationalpark er en styrkelse af de kulturhistoriske forhold gennem:

1. øget bevaring
2. øget synliggørelse
3. øget formidling

Målet er inden for nationalparken at skabe rammer, som yderligere sikrer bevaring, synliggørelse og formidling af de kulturhistoriske værdier. Herigennem opnås en større oplevelsesværdi for såvel beboere som besøgende.

Som det vil fremgå af nedenstående, vil der ofte være et sammenfald mellem vision og handlingsplan, ligesom de tre udpegede søjler heller ikke kan holdes klart adskilte.

2.2.1. Bevaring

Bevaring af de kulturhistoriske interesser sætter fokus på følgende initiativer og handlinger:

Øget beskyttelse gennem særlig kulturlovgivning og -planarbejde

De kulturhistoriske interesser må generelt anses for at være nogenlunde velbeskyttede via lovgivning inden for en lang række detailområder, som bl.a. museumsloven, bygningsfredningsloven, naturbeskyttelsesloven og planlovgivningen.

Den eksisterende lovgivning har imidlertid en alvorlig svaghed, idet den primært omfatter sikringen af enkeltstående kulturhistoriske minder som f.eks. et fortidsminde eller en bygning. Den eksisterende lovgivning kan vanskeligt håndtere kulturhistoriske værdier betraget som helheder inden for kulturmiljøer.

På denne baggrund er det arbejdsgruppens anbefaling, at der i nationalparksammenhæng udarbejdes særlige kulturmiljøplaner, såvel på et overordnet niveau som på lodsejerniveau, landsbyniveau osv. gennem en sammentænkning af eksisterende planer og love.

Kulturmiljøplaner skal således prioritere både de kulturelle enkeltelementer, deres helheder og kulturmiljøer højt. Det er væsentligt, at et sådant arbejde sker ved en tværfaglig inddragelse af alle relevante parter såvel på planområdet som på kulturområdet.

Bl.a. følgende lovgivning vil kunne tænkes at indgå i arbejdet omkring udarbejdelsen af kulturmiljøplanerne for en nationalpark:

- Planloven
- Naturbeskyttelsesloven
- Skovloven
- Landbrugsloven og EU-støtteordninger
- Museumsloven
- Bygningsfredningsloven.

Det er desuden vigtigt at bevaringen gennem øget planlægning ikke kun rettes bagud, men at også fremtidige kulturmiljøer inddrages.

Øget beskyttelse af kulturmiljøer gennem ændret administrativ praksis

En ændret administrativ praksis gennem sammentænkning af eksisterende love og planer vil kunne styrke beskyttelsen af væsentlige kulturmiljøer og kulturminde. F.eks. kunne man forestille sig braklægnings i henhold til Landbrugsloven udnyttet ud fra kulturhistoriske kriterier og interesser i form af såkaldt "kulturbrak", hvor administrationen af den ene lovgivning vil kunne støtte den anden.

Ligeledes bør anbefalingen fra *Kommuneatlas Ebeltoft 1999* til særlige låneordninger ved bygningsbevaring fremmes i nationalparksammenhæng.

Nedsættelse af et kulturenråd for nationalparkområdet

Det anbefales, at der oprettes et særligt kulturenråd, der som kompetenceområde har varetagelsen af bevaring, synliggørelse og formidling af kulturhistorien i nationalparken. Kulturenrådet skal fastsætte og vedligeholde rammerne for det tværfaglige arbejde med de kulturhistoriske værdier og elementer inden for nationalparken gennem bl.a. tilvejebringelsen af særlige kulturmiljøplaner samt igangsætte initiativer som etablerer et samarbejde mellem relevante kulturinstitutioner og lokale lodsejere med væsentlige kulturmiljøer på deres ejendom.

Øget forskning og dokumentation

Såfremt de betydelige kulturhistoriske værdier inden for en kommende nationalpark skal styrkes, er det en forudsætning, at der samtidig sker en meget væsentlig styrkelse af indsatsen omkring indsamling, forskning og dokumentation. For så godt som samtlige kulturmiljøer inden for undersøgelsesområdet gælder, at de rummer et ganske betydeligt uudnyttet formidlingsmæssigt potentiale, som vil kunne udnyttes gennem øget dokumentation og forskning.

En styrket indsats på dette område vil betyde, at der skal tilføres flere økonomiske midler til museums- og arkivvæsenet inden for undersøgelsesområdet til iværksættelse af øgede dokumentations- og forskningsaktiviteter i form af såvel arkæologiske og etnologiske undersøgelser som arkivstudier.

Den kulturhistoriske fortællerværdi vil gennem forskningen blive forøget ganske betragteligt. For jo mere viden man har om de enkelte dele og deres kontekst, jo flere historier får man at fortælle.

Øget bevidstgørelse og borgerinddragelse

En øget borgerinddragelse samt bevidstgørelse indgår som et væsentligt element i en nationalparksammenhæng.

Som nævnt anbefales det, at der etableres en organisationsform, som inddrager lokale lodsejere, grundejerforeninger, beboere, besøgende, planlæggere, sagsbehandlere og politikere i

bevaringsarbejdet. De lokale aktører udgør en væsentlig faktor i sikringen af kulturhistoriske helheder og kulturmiljøer.

Gennem information og historisk bevidstgørelse af især lodsejere og besøgende vil truede kulturhistoriske mindesmærker, synlige som ikke umiddelbart synlige, også kunne beskyttes mod fremtidige skader og nedslidning. Ligeledes anbefales det, at der udarbejdes kulturplaner på lodsejerniveau.

2.2.2 Synliggørelse

En nationalpark bør som overordnet mål bidrage til synliggørelsen af de kulturhistoriske værdier.

Mange fortidsminder er i dag ”usynlige” i landskabet p.g.a. blandt andet tilgroning, ophobning af marksten eller andet. En indsats for såvel fortidsminderne som deres nærmeste omgivelser er påkrævet. Dette vil kunne opnås på forskellig vis, blandt andet gennem:

Øget pleje og vedligeholdelse

Det er vigtigt med en øget naturpleje omkring fortidsminder og kulturmiljøer. Dette opnås gennem øget information og opsøgende arbejde. Ligeledes vil der kunne indgås særlige aftaler og tilskudsordninger til lodsejere omkring pleje af fortidsminder og andre kulturminder på deres ejendom.

Øgede og forbedrede adgangsforhold

Det er overordentligt væsentligt, at der skabes øgede og forbedrede adgangsveje til fortidsminderne inden for de enkelte kulturmiljøer.

Forsvundne kirkestier og andre stier til f.eks. fortidsminder, nedlagte veje til møller eller mellem landsbyer skal forsøges genetableret. Især kirkestierne, som i sig selv er en tabt del af kulturhistorien, er vigtige. De har i århundreder været forbindelseslinier i landskabet, men er nu som oftest inddraget i landbrugsarealet. Der kan endvidere være behov for etablering af nye stier til vigtige kulturhistoriske lokaliteter. Såvel gamle som nyanlagte stier vil bidrage til at etablere en fysisk sammenhæng mellem kulturhistoriske steder af høj værdi.

Se bilag 1, der omtaler et lokalområdes mange nedlagte stier og bilag 2, der er en projektbeskrivelse omkring *Godser og landbosamfund på Djursland. Kulturlandskabet som nøgle til historisk forståelse, medansvar, aktivitet og motion*. Dette projekt arbejder netop gennem etablering af nye stisystemer, borgerinddragelse og direkte formidling på at skabe nye oplevelsesmuligheder i kulturlandskabet.

Gennem planlægning skal der opnås adgang til de private markveje og til ovennævnte stier. Aftaler om synliggørelse af stiforløb må forventes at indeholde økonomiske kompensationer til ejerne.

Øget bevidstgørelse og borgerinddragelse

Man skal forsøge gennem opsøgende arbejde at sikre viden, interesse og stolthed hos ejerne af kulturhistoriske minder. Det er nødvendigt, at der udarbejdes særlige retningslinier for dette opsøgende arbejde, der bygger på respekt og faglige kompetencer.

Erfaringerne fra projektet ”Spor i landskabet” vil med fordel kunne udnyttes i en nationalparksammenhæng.

2.2.3 Formidling

Visionen er at styrke og forbedre formidlingen af kulturhistorien gennem bl.a. brugen af nye metoder og ny teknik.

Det er vigtigt at holde sig for øje at formidlingen af kulturhistorien i nationalparksammenhænge skal ske både i forhold til lokale beboere og til gæster af forskellig nationalitet. Desuden er det vigtigt med en styrket indsats i forhold til børn og unge.

Der bør i det administrative arbejde med kulturhistoriske værdier lægges særlig vægt på en prioritering af formidlingen af de kulturelle helheder, som indeholder en stor fortællerværdi såvel i dybden som bredden, og som derudover også knytter an til væsentlige natur- og friluftsværdier. Der kan således ikke herske nogen tvivl om, at de mest værdifulde nøglemiljøer netop kombinerer disse elementer.

Men samtidig er det vigtigt ikke at glemme den kulturhistoriske mangfoldighed i form af også mere ydmyge kulturspor, som er med til at styrke oplevelsen af landskab og natur.

Formidling af øget dokumentation og forskning

Resultaterne af en øget indsats på indsamlings-, dokumentations- og forskningsområdet skal formidles såvel fagligt som populært i form af bøger, artikler, foldere samt informationer til en kulturhistorisk internetportal m.m.

Formidling ved kulturvejledere

Arbejdsgruppen anbefaler, at der oprettes kulturvejlederstillinger i tilknytning til nationalparken i lighed med, hvad der kendes på naturområdet.

Formidling via ny teknik - audioguide og digitale informationer

Der er ingen tvivl om, at den ny teknik på det digitale område rummer uanede muligheder i forbindelse med den fremtidige formidling i nationalparksammenhæng. Computere, internet og mobiltelefoner er blevet hvermandseje, og samtidig med at disse medier bliver mindre og mindre kan de overføre flere og flere former for informationer.

Den kulturhistoriske arbejdsgruppe har således i samarbejde med naturgruppen iværksat et projekt omkring opsætning af en kultur-audioguide omkring Kalø Slotsruin og i Hestehaven. Projektet gik ud på formidling gennem brug af gæsternes egne mobiltelefoner. Der blev opsat i alt 10 pæle med telefonnumre på. Systemet bestod i at folk ringede til en serviceserver. Her var der indspillet en

historie udarbejdet af fagfolk og genfortalt. Systemet synes at have været flittigt brugt. Der har pt. ikke været en evaluering fra brugernes side. Se bilag 3.

I samarbejde med friluftsgruppen er der indledningsvis blevet udarbejdet et digitalt kort. Se Kort 1 eller på Skov- og naturstyrelsens hjemmeside www.skovognatur.dk/fussingoe/nationalpark.

Det er arbejdsgruppens holdning at et sådant kort skal udbygges yderligere (se Kort 3-11) og være en del af en indholdsrig database, en elektronisk nationalparkportal, hvor man kan hente kort, fakta og fortællinger om kulturhistoriske monumenter og miljøer. Man skal have et kort med mange lag og søgemuligheder.

Der tænkes her på en fuld digital platform, der kan opbygges i lighed med f.eks. ”*Kulturejsen. Museernes rejser gennem Nordjyllands kultur og historie*” www.kulturejsen.dk. Her findes emnerne Arkæologiens Nordjylland, Folkets Nordjylland, Kunstens Nordjylland og Havets Nordjylland, hvor der kan søges på steder og perioder. Emnerne svarer til 4 lommebøger, der også er udkommet i bogform.

Eller ”Fortidsminder i Århus Amt”, www.nm.aaa.dk/fortidsminder, som er et andet godt eksempel på et digitalt forum. ”Fortidsminder i Århus Amt” har imidlertid et begrænset udvalg af kulturminder. Kun omfattende de mest fremtrædende. Kort beskrevet er der her mulighed for at klikke ind på udvalgte områder, derfra på prioriterede steder og i forskellige perioder (ældre stenalder, yngre stenalder, bronzealder, jernalder, vikingetid, middelalder og nyere tid). De enkelte beskrivelser er glimrende, godt strukturerede og med mange billeder, kort og litteraturhenvisninger. Se bilag 4.

En digitalplatform vil også kunne indeholde videooptagelser af gamle film, turforslag og andet relevant materiale.

Sådanne links i en elektronisk nationalparkportal skal også indeholde en fortælleversion af oplysningerne, som skal kunne downloades til mp3-afspillere, således at man kan forberede sin kulturhistoriske udflugt hjemmefra, eller man kunne kontakte den på stedet via mobiltelefonen. Ligeledes bør der være links til andre forskningsinstitutioner m.v., hvor det er muligt at uddybe den pågældende faglige viden, f.eks. Dansk Center for Byhistorie, Det kulturhistoriske Centralregister, Dansk Center for herregårdsforskning m.m.

Såvel lokal-tv som det nationale tv bør bidrage som aktivt medium ved formidlingen af den danske kulturarv.

Økomuseum eller formidling på stedet

Det er vigtigt at kulturhistorien opleves og formidles på stedet og i sin helhed, så alle sanseindtryk kommer med lige fra den lavloftede stue til solskinet og regnbygen, til vinden i træernes blade, farverne, dyrenes spor og fuglenes sang, myggenes dans, havets bølger osv.

Det er således vigtigt, at forståelsen af landskabets mangfoldige kulturværdier hænger sammen med at se og være i landskabet, at opleve de små detaljer og ydmyge kulturspor såvel som det monumentale kulturelement.

Sammenhængene har i dag nye grænser på tværs af lodsejerskel og nutidige strukturer, og det er vigtigt for såvel lodsejere som brugere, at opdage at historien binder ”delte” landskaber sammen.

En nyere, særlig formidlingsform med forbillede i udlandet har fået betegnelsen økomuseum. Hovedideen bag økomuseerne er, at kulturhistorien fortælles om natur og kultur på det sted, hvor tingene sker eller skete, i stedet for at flyttede tingene til et museum. Et økomuseum har desuden særlig fokus på sammenhængen og samspillet mellem natur, kultur og mennesker. Her i landet arbejdes der med økomuseer på Samsø, i Søhøjlandet og Skjern-Egvad området.

Et økomuseum kan etableres ved inddragelsen af en lang række spændende kulturhistoriske miljøer. Som besøgssteder, der gennem et eller flere mindre formidlingscentre eller eksisterende museer bindes sammen til en enhed gennem en aktiv formidling. Et økomuseum kunne f.eks. være sammensat af en række gravhøje og dysser, en mølle, en smedje, et husmandssted, et skanseanlæg, et fyr o.s.v.

Et økomuseum ville være et væsentligt supplement til og udbygning af det eksisterende museumsvesen, hvorfor arbejdsgruppen anbefaler oprettelsen af et sådant i nationalparksammenhæng. Økomuseumsideen vil desuden skabe rige muligheder for udvikling af tværfaglige projekter mellem aktører på museums-, natur- og friluftsområdet

Afmærkede og beskrevne stiforløb mellem besøgsstederne er en væsentlig del af økomuseets formidlingsstrategi.

Et økomuseum er også en måde for lokalbefolkningen, som autentiske formidlere, at arbejde med den lokale fortid, nutid og fremtid på. Dette praktiseres til dels allerede flere steder i undersøgelsesområdet og bør udvides.

Sådanne rammer har også særlige fordele i forhold til formidlingen for børn og unge.

Natur- og kulturvejledere kan med fordel være tilknyttet disse lokale formidlingscentre.

Aktiv formidling

Aktiv formidling i form af kurser eller arbejde med kulturhistoriske rekonstruktioner og forsøg vil ligeledes være velegnet til at indgå i nationalparksammenhænge. F.eks. kunne der males korn på Ørnbjerg Mølle, farves garn i Farvergården. pløjes med heste, smedes i grubehuset fra vikingetiden på Helgenæs Præstegård. Der kunne rekonstrueres en ålegård, opføres en teglovn ved Kalø eller brændes kalk ved Birkesig.

”Åbne” arkæologiske udgravninger, hvor gæsterne kan besøge udvalgte udgravninger er en anden måde, hvorpå formidlingen af specielt forhistorien kan styrkes. Hertil kunne knyttes temadage og kurser på et besøgscenter, et økomuseum eller en højskole om f.eks. fortidsminder i teori og praksis med deltagelse i en arkæologisk udgravning.

Besøgscentre

Arbejdsgruppen har drøftet problemstillingen omkring etableringen af et stort velkomstcenter i forbindelse med nationalparken i forhold til flere mindre informationssteder. Arbejdsgruppen er tilhænger af en række mindre informationssteder i forbindelse med eksisterende kulturhistoriske lokaliteter. Det kunne være Ørnbjerg Mølle, Fuglsø Kro, Helgenæs Præstegård, Strandkær,

Karlsladen på Kalø eller paketbåden ”Skødshoved” i Skødshoved Havn, se bilag 5, som beskriver et konkret forslag.

Mindre informationssteder vil ligeledes kunne indgå som væsentlige elementer i organiseringen af et økomuseum

Traditionelle plancher og foldere

De traditionelle formidlingskilder i form af skilte, foldere, kort osv. skal i høj grad revideres og forbedres. Desuden er det vigtigt, at såvel foldere som oversigts- og informationstavler skal fremstå på flere sprog.

Folder- og formidlingsmaterialet skal i øvrigt bidrage til at skabe sammenhæng i området.

En styrkelse af kulturområdet med større viden, kvalitet, oplevelse og udbud vil desuden have en gavnlig indvirkning på friluftsliv og turismen i hele nationalparkområdet.

Formidling gennem borgerinddragelse

Etableringen af en nationalpark bygger i væsentlig grad på borgerinddragelse. Dette gælder ikke mindst i forbindelse med den kulturhistoriske formidling, hvor borgere vil kunne indgå som guider i samarbejde med kulturformidlere. Ligeledes giver ideerne omkring etableringen af et økomuseum rige muligheder for aktiv inddragelse af borgerne.

3. Status og udviklingsmuligheder

Det er rapportens hensigt i denne statusdel at kortlægge og redegøre for de mange spændende og varierende kulturmiljøer, kulturhistoriske enkeltelementer og fortællinger, der knytter sig til undersøgelsesområdet.

Århus Amt har i undersøgelsesfasen fremlagt en rapport *Kulturmiljøer i Ebeltoft og Rønde kommune – et pilotprojekt* om kulturmiljøplanlægningen i undersøgelsesområdet, som har skullet udgøre hovedgrundlaget for den kulturhistoriske redegørelse i forbindelse med nationalparkprojektet. Rapporten udpeger inden for Ebeltoft og Rønde Kommuner 19 særlige kulturmiljøer, forstået som ”et geografisk afgrænset område som ved sin fremtræden afspejler væsentlige træk af samfundsudviklingen.” Arbejdsgruppen har i et vist omfang haft lejlighed til at følge og drøfte arbejdet med denne redegørelse.

Rapporten udpeger en række kulturmiljøer i undersøgelsesområdet, som der i særlig grad bør værnes om. Udpegningen dækker kulturhistoriske emner af forskellig karakter f. eks. det nordlige Mols Bjerge, Kalø Slotsruin og godset, Dejret Ejlerlav, Fuglslev og Hyllested, kalkbrænding og grusgravning ved Balle m.fl.

Der har i arbejdsgruppen været nogen kritik af nævnte kulturmiljøredegørelse. Et af kritikpunkterne går på, at rapporten primært er udfærdiget som et led i regionplanlægningen, og således lægger vægt på kulturhistoriske forhold af regional betydning.

Det har været arbejdsgruppens klare opfattelse, at væsentlige kulturmiljøer på denne måde forbigås.

Desuden har Kulturarvsstyrelsen i de seneste år iværksat en udpegning af arkæologiske kulturmiljøer på landsplan. Dette arbejde er i undersøgelsesområdet foretaget af Ebeltoft Museum og arbejdet inddrages ligeledes i redegørelsen. Det er imidlertid væsentligt også, at holde sig denne undersøgelses formål for øje, som har været at udpege særligt ”følsomme” arkæologiske områder. Altså områder, hvor sandsynligheden for at påtræffe arkæologiske fund ved jordarbejde er særlig stor.

Ligeledes indgår *Kommuneatlas Ebeltoft*, som blev udarbejdet i 1999, som en væsentlig del af denne redegørelse.

Ud over de tre nævnte kulturmiljøredegørelser bygger denne status over undersøgelsesområdets kulturhistoriske værdier overvejende på tidligere udarbejdede kulturhistoriske redegørelser, planarbejder og opslagsværker, som det fremgår af kildehenvisningerne under kapitel. 5. Arbejdsgruppens vurderinger og diskussioner er ligeledes inddraget i redegørelsen.

3.1 Kulturdefinition og kulturhistoriske miljøer

Kulturbegrebet reflekterer tidsånden i samtiden og har derfor altid givet anledning til mange forskellige definitioner og megen debat.

Når vi bruger betegnelser som kulturhistorie, kulturhistoriske værdier, kulturhistoriske elementer og lokaliteter, kulturhistorisk bevaringsværdi og kulturmiljøer er det underforstået, at betydningen af ordet kultur er givet. Men hvad er kultur egentlig for en størrelse?

I nærværende sammenhæng rummer kulturbegrebet en række forskellige elementer. Blandt andet er kultur et udtryk for samfundets og individets åndelige og materielle udvikling og niveau. Kultur forstås som en samling af elementer, der har det til fælles, at de stammer fra samme tid og sted. Eller sagt på en anden måde, kultur samler spredte forhold i helheder i tid og rum.

Men kultur er også det samlede resultat af den proces, hvorigennem noget dyrkes eller forarbejdes (idéer, landskaber, sten, bygninger osv).

Kultur er desuden generelt forbundet med skabelse af national identitet gennem overlevering af tradition, gennem uddannelse og formidling gennem litteratur, kunst og medier.

Kultur er således ikke kun noget, vi ser i landskabet omkring os, men også det personlige og lokale forståelsesrum vi ser det fra. Kultur er ikke kun ting ”derude”, men også holdninger, værdier og smag. Derfor er den kulturhistoriske emnevide bred og mangestrengt og arbejdsgruppen afslørede netop dette forhold, at selvom kultur var noget man var fælles om, og noget man tog for givet, så blev kulturhistorien alligevel opfattet meget forskelligt fra person til person. For nogle var kulturhistorien Kalø Slotsruin, for andre havde det lokale forsamlingshus eller fortidsminderne højeste prioritering, og atter andre fandt, at de væsentligste kulturhistoriske værdier var traditions- eller erindringsstoffet, altså den immaterielle kultur.

Sammenfattende kan man sige at:

1. Kultur er viden – akkumulation og brug af alle mulige slags informationer
2. Kultur er samfundet og udgøres af en række institutioner, købstaden, landsbyen, familien, markedet, kirken, landbruget osv.
3. Kultur er de bevidsthedsmæssige strukturer og betydningssystemer, som skaber folks virkelighed.

I dag er det nye nøgleord ”kulturmiljø”. Definitionen kan kort være som nævnt på foregående side, men det er vigtigt at uddybe og præcisere det, da begrebet her anvendes hyppigt og i en bredere betydning.

Et kulturmiljø udgøres således af den helhed, som enkeltstående elementer indgår i med omgivelserne og andre elementer. Kulturmiljøets værdi er imidlertid ikke kun afhængig af dets alder og fysiske tilstand, men også af den fortælle- og betydningsværdi, det er i besiddelse af.

Som det fremgår af ovenstående er arbejdsgruppens forståelse af kulturbegrebet ligesom arbejdsgruppens udvælgelse af bevaringsværdige kulturværdier præget af stor rummelighed og mangfoldighed og begrænser sig ikke kun til overordnede kulturmiljøer, men inddrager tillige kulturhistoriske enkeltelementer.

Kulturmiljøbegrebet er i øvrigt næppe entydigt, og kan være vanskeligt at afgrænse præcist, idet det rummer utrolig stor variation i såvel bredde som dybde. Afgrænsningen af et kulturmiljø vil i høj grad være afhængig af, hvilken historie man ønsker at formidle.

3.2 Kulturhistoriske værdier i undersøgelsesområdet

Efterfølgende udpegning af kulturhistoriske værdier i undersøgelsesområdet bygger på den af arbejdsgruppen opstillede emneliste.

3.2.1 Forhistoriske tidsperioder og kulturmiljøer

Det danske landskab er overordentligt rigt på fortidsminder, som findes i tusindtal. Især stenalderens storstensgrave og bronzealderens gravhøje, der betragtes som nationale symboler, er dominerende. I hele landet findes næsten 30.000 synlige og fredede fortidsminder. Men antallet af overpløjede og sløjfede fortidsminder er betydeligt større, og oprindeligt fandtes der omkring 200.000 gravhøje.

De danske fortidsminder er imidlertid ikke udelukkende synlige fortidsminder, men er i lige så høj grad bopladser, mosefund og andre ikke synlige oldtidslevn.

Fortidsminderne optræder ofte som enkeltstående kulturhistoriske elementer, men indgår ikke desto mindre også i en større historisk sammenhæng både nationalt og lokalt. Ligesom de igennem flere hundrede år er indgået i historieskrivningen, digtningen og malerkunsten. Lokalt indgår de ofte i en sagn- og fortælletradition.

Fortidsminderne og deres umiddelbare omgivelser er overordnet beskyttet af Naturbeskyttelsesloven. Alligevel må mange skjulte fortidsminder anses for stærkt truet af landbrugets tiltagende brug af dybdegående jordbearbejdning.

Fra selve undersøgelsesområdet kendes der i alt ca. 1400 registrerede fundsteder, hvoraf ca. 240 er fredet. Se kort 4

Den forhistoriske periode er tidsrummet fra de første menneskers tilsynekomst i landet ca. 13.000 f. Kr. og frem til vikingetidens slutning omkr. 1050 e. Kr. og inddeles i følgende underafsnit: Ældre Stenalder (Jægerstenalder), Yngre Stenalder (Bondestenalder), Bronzealder, Jernalder og Vikingetid.

De tidligste forhistoriske fund i undersøgelsesområdet stammer fra Ældre Stenalder og er repræsenteret ved Ertebøllekulturen ca. 5.200 -4.000 f. Kr. Denne periodes mennesker ernærede sig udelukkende ved jagt, fiskeri og indsamling, og de var hovedsageligt bosat ved kysterne. Bopladser fra denne tid, heriblandt køkkenmøddinger, kendes i stort tal fra området. Køkkenmøddingerne består overvejende af muslingeskaller, især østers, men indeholder også knogler fra fisk, hvaler og jagtvildt såvel som flintredskaber, trækul og potteskår.

I Yngre Stenalder ca. 4.000-1.800 f. Kr. ernærede man sig ved agerdyrkning og husdyrhold. Perioden er især repræsenteret ved de talrige, monumentale storstensgrave – dysser og jættestuer.

Bronzealdereren 1.800-500 f. Kr., hvor våben, smykker og redskaber fremstilles i bronze, findes også meget rigt præsenteret i undersøgelsesområdet. Bronzealderbønderne anlagde deres grave meget synligt i landskabet, i form af højtliggende gravhøje. Disse høje og deres ofte velbevarede og rigt udstyrede gravfund vidner om en udvikling af agrarsamfundet til at være domineret af

magtfulde stormænd. Såvel området omkring Rønde, som Mols har et ganske betydeligt antal bronzealderhøje, hvoraf de fleste formodentlig er grundlagt i den ældste periode af bronzealderen.

Jernalderen 500 f. Kr. – 800 e. Kr. er karakteristisk ved at jernet bliver det vigtigste råmateriale til redskaber og våben. I undersøgelsesområdet findes der især omkring Rønde, Rostved, Hyllested - Skovgårde og Fuglslev en række bopladser og begravelsespladser.

Vikingetid 800 – 1050 e. Kr. er mere sparsomt repræsenteret i undersøgelsesområdet. De vigtigste fundlokaliteter findes på Helgenæs i form af bopladser med såkaldte grubehuse.

Forhistoriske kulturmiljøer

De vigtigste forhistoriske kulturmiljøer er optegnet i *Kulturhistorisk redegørelse 2001* og i Kulturarvsstyrelsen udpeging af arkæologiske kulturmiljøer på www.kuas.dk og fremgår desuden af kort 3 og 4.

Kalø Skovene

I Ringelmoseskov og Hestehaven findes et stort sammenhængende kulturområde med mange dysser, storstensgrave, gravhøje og oldtidsagre. Desuden findes her også voldsteder og middelalderspor (se nedenfor). Store Stenhøj, som ligger i Hestehaven Skoven, er en fornem men beskadiget langdysse fra Yngre Stenalder. Den er knap 20 m lang og 10 m bred og indeholder 2 gravkamre. På det ene gravkammers dæksten ses mindst 3 skåltegn – dvs. helleristninger fra bronzealderen.

Korup Sø og Barkær

Hele området omkring den nu udtørrede Korup Sø udgør et betydeligt forhistorisk kulturmiljø. På et højereliggende areal findes den udgravede Barkærlokalitet med to jordbyggede langhøje fra den tidlige del af yngre stenalder. Her er endvidere fundet en del flintredskaber fra ældre stenalder samt bebyggelsespor og gravplads fra jernalderen. En stor og velbevaret runddysse med intakt randstensskæde ligger i plantagen nordøst for Korup Sø ved Korupsøgård.

Hyllested Bjerger - Havmølleåen

Området syd for Hyllested og vest for Hyllested-Skovgårde omkring hele Havmølleåen, fra Stubbe Sø og til det sted, hvor den løber ud i Kattegat, udgør et forhistorisk kulturmiljø. I stenalderen var dette område et vidt forgrenet fjordområde, som forbandt Stubbe Sø med havet. I området findes køkkenmøddinger, gravhøje samt løsfund fra sten-, bronze- og jernalder, vejanlæg og agerfelter fra jernalderen, såvel som en middelalderlig teglovn og handelsplads med mange møntfund. I området formodes der at være mange skjulte anlæg. Et imponerende dyssekammer med en meget stor dæksten findes i Hyllested Bjerger. Der var oprindeligt en mægtig randstensskæde uden om kammeret, men disse er for længst fjernet.

Agri-området med Stabelhøjene

Området omkring Stabelhøjene er udpeget som et kulturarvmiljø af høj værdi. Her findes ikke mindre end 51 mindre gravhøje, men også storstensgrave fra yngre stenalder og fund fra bronze- og jernalder. I hele området findes der såvel velbevarede monumenter som overpløjede, stærkt beskadigede anlæg. På en enkelt lokalitet er der fundet velbevarede spor af en jernalderboplads. De imponerende gravhøje Stabelhøjene, som ligger lige uden for Agri, hæver sig 133 og 135 m. over havet. De to høje er ikke arkæologisk undersøgt. Stabelhøjene blev fredet allerede i 1878.

Egens – Kolå området

Ved Egens Havhuse findes et andet forhistorisk kulturmiljø, nemlig området omkring Kolåen og Egens. Vest for Egens kirke ses bl.a. en langdysse med to forstyrrede kamre. Området er et gammelt fjordområde med 5 køkkenmøddinger rige på flintredskaber. Lidt højere i landskabet findes mange mere eller mindre ødelagte storstensgrave og flere gravhøje fra bronzealderen samt jernalderbegravelser og et enkelt vikingefund.

Trehøje

Dette store kompleks af bronzealderhøje ligger placeret i den store Mols Bjerge fredning, midt i et større sammenhængende overdrevslandskab. Landskabet er i dag sikret gennem et stort og omfattende plejearbejde, som er nødvendigt pga. tilgroning og det store antal turister, der årligt besøger området. Det forhistoriske miljø ved Trehøje består ikke kun af de tre dominerende gravhøje, men af et område med i alt 14 mindre gravhøje. I en radius af 2 km fra Trehøje ligger der henved 30 gravhøje. I ingen af højene er foretaget arkæologiske undersøgelser. Trehøje blev fredet i 1895. Arealet omkring Trehøje er desuden et gammelt græsnings- og agerland. Man kan stadig se tydelige spor af højryggede agre, som stammer fra pløjningerne med en såkaldt muldfjælspløv eller hjulplov. Denne pløv blev anvendt fra middelalderen og frem til at dyrkningen af de dårligste arealer ophørte i 1700-tallet. Agrenes karakteristiske udseende, de meget lange og smalle marker, opstod ved at ploven var tung at trække og vanskelig at vende. De højryggede agre er netop bevarede, fordi de ikke har været dyrkede siden.

Sønder Plantage

Syd for Ebeltoft findes en stor koncentration af gravhøje i Sønder Plantage.

Sønderskov og Dyrehaven ved Rugård

Ved Rugård ligger der i Sønderskov og Dyrehaven såvel storstensgrave som gravhøje. Desuden findes der her oldtidsagersystemer med dyrkningsflader, terrassekanter og stenrydningsdynger.

Enkeltstående fortidsminder

Foruden disse betydningsfulde forhistoriske kulturmiljøer findes der også en række enkeltstående fortidsminder af stor historisk og landskabelig betydning, hvoraf bl.a. følgende kan nævnes:

Poskær Stenhus

Ligger på vejen mellem Knebel og Agri. Poskær Stenhus er Danmarks største runddysse opført i bondestenalderen omkring 3.300 f. Kr. Sandsynligvis har dyssen fungeret som en fællesgrav- og evt. kultplads for flere af områdets bopladser. Gravkammeret har en østvendt åbning flankeret af 2 oprejste sten og består af 5 bæresten med en imponerende stor dæksten. Gravkammeret ligger lidt forskudt mod øst inden for den store randstenskæde, som er ca. 13 m. i diameter. Randstenskæden består af 23 oprindeligt 24 mandshøje oprejste kampesten. Dækstenen er helt flad på undersiden, og det har vist sig, at den anden halvdel af stenen findes 2 km oppe af bakken nordøst for Poskær som dæksten på Grovlegård Dyssen. Til trods for at dyssen blev fredet i 1860 blev den i begyndelsen af 1900-tallet købt af et stenhuggerfirma i Århus og var tæt på at blive ophugget og anvendt til byggeri.

Grovlegård Dyssen

Ligger på vejen mellem Vrinner og Agri.

Stenhuset

Smuk og højtliggende runddysse mellem Thorup og Begtrup. På dækstenen findes 5 skåltegn antagelig fra bronzealderen.

Store Baunehøj

På et højdedrag lige uden for Rønde på vej mod Grenaa ligger denne markante bronzealderhøj med en ganske enestående udsigt.

Store Jættehøj

Denne flotte bronzealderhøj ligger lige vest for Karpenhøj. I området ligger faktisk 3 høje, men de øvrige to ligger nu i et sommerhusområde.

Lindhøj

Midt inde i Begtrup by ligger denne store bronzealderhøj. På vej mod Vistoft findes yderligere to store og imponerende høje.

3.2.2 Historiske tidsperioder og kulturmiljøer

Historisk tid rækker fra vikingetidens slutning omkring år 1050 og frem til i dag.

Middelalderen betegner perioden fra ca. 1050 og frem til reformationen i 1536. Middelalderen er den periode hvor kongemagten, adelen og den katolske kirke konsoliderer sig. Hvor Danmarks første landskabslove skrives og hvor landet bliver et feudalt landbrugsland. Middelalderen var også domineret af bondeoprør og senere i perioden af magtkampe mellem kongemagt, adel og kirke. Samtidig sker der store tekniske fremskridt, naturvidenskabelig nytænkning og de store opdagelsesrejser begynder.

I renæssancen fra 1536 og frem til 1650 er der en blomstrende handel, der medfører et byggeboom af herregårde med stor kunstnerisk overflod. Ligesom der vokser en ny selvbevidst og ofte rig borgerstand frem, der kunne sætte sig igennem både økonomisk, kulturelt og politisk. Bogtrykkerkunsten, krudtet og kompasset forandrede verden. De fleste bønder i denne periode var fæstere under herremændene og måtte udføre hoveriarbejde.

De næste århundreder fra 1650 til 1900 med enevælde og oplysningstid førte bl.a. betydelige reformer med sig inden for landbruget, som på afgørende vis ændrede det danske landbrug og landbrugslandskab.

Folkestyrets indførelse med grundloven i 1849 betød, at en række privilegier ophæves. Således bortfaldt købstædernes handelsprivilegier og næringsfriheden indførtes.

Slutningen af 1800-tallet var i ganske særlig grad præget af andelstankens betydelige ændringer af landbruget, samt industrialiseringens fremvækst. Forhold der fik den største indvirkning på såvel samfundets fysiske som sociale rammer.

De med * markerede emner findes nærmere omtalt i *Kulturmiljøer i Ebeltoft og Rønde Kommune – et pilotprojekt 2004*, de øvrige i *Kulturhistorisk Redegørelse 2001* og *Kommuneatlas Ebeltoft 1999*.

Middelalderens kulturmiljøer

Borganlæg, voldsteder og kirker udgør de væsentligste kulturmiljøer og monumenter fra middelalderen.

Borganlæg og voldsteder Se Kort 5.

I undersøgelsesområdet findes såvel borganlæg af national karakter – Kalø og Hjelm - som en række ofte næsten anonyme voldsteder til lokalt forsvar.

Kalø Slotsruin*

Borgen blev opført i 1313 af kong Erik Menved i forbindelse med nedkæmpelse af et jysk bondeoprør og udbygget af Valdemar Atterdag. Borgen fungerede siden som lensmandssæde for hele Djursland indtil sidste halvdel af 1600-tallet, hvor borgen blev revet ned. Slotsruinen ligger på en lille ø forbundet med land ved en lang dæmning med landets ældste og længste stykke middelaldervej, der stadig er i brug. Slotsruinen er et særdeles velbesøgt udflugtsmål. Kalø Slotsruin er bl.a. blevet folkeeje gennem Carit Etlars bog *Fangen på Kalø*, som levende fortæller historien om den tilfangetagne Gustav Vasa, som undslap fra borgen i 1519 for at vende frygtelig tilbage.

Grevens Skanse

Eller Revensholm er et mindre voldsted, som ligger på den flade strandeng vest for middelaldervejen ud til Kalø Slotsruin.

Hjelm

Hjelm rejser sig med stejle skrænter øst for Hasnæs. Øen har lige siden 1500-tallet været kendt fra folkeviserne som hjemsted for den fredsløse marsk Stig Andersen. Marsken, som sammen med sine sammensvorne mænd var anklaget for at have myrdet kong Erik Klipping i 1286. På øen findes tre voldsteder – Fyrbakken, Kastelbakken og Skådebakken - som er blevet nærmere undersøgt i 1999 og 2000. Ved den lejlighed blev der desuden fundet spor af omfattende møntfremstilling. Hjelm blev overtaget af kongen i 1306. Senere i 1500-tallet var der et kongeligt stutteri på øen. Hjelm kom i privat eje i 1631 under Gl. Estrup, som også havde stutteri på øen. Fyrgård og – tårn er opført i 1856 i nyklassicistisk stil.

Rane Ladegård

Dette voldanlæg ligger på Hassensør lige over for Hjelm. Ifølge traditionen er det Rane Jonsen, som har lagt navn til voldstedet. Han var sammen med Marsk Stig anklaget for at have myrdet kong Erik Klipping. Men sandsynligvis er den lille, nærliggende Ranebæk, som Erik Begtrup i 1760'erne fortalte hed Ranå, snarere ophav til navnet. Stedets alder og egentlige oprindelse er dog ukendt. Det ret markante voldsted, som er ca. 50 x 50 m, blev fredet i 1894.

Desuden findes der i forbindelse med flere af herregårdene bevarede voldsteder. Det drejer sig om Isgård, Kvelstrup, Bogensholm, Rugård, og Møllerup. Se nedenfor under herregårdmiljøer.

Kirkerne Se kort 6

Østjylland er usædvanlig rig på velbevarede middelalderkirker. Dette gælder også undersøgelsesområdet. Kirkerne blev sandsynligvis opført af stormænd og helt frem til begyndelsen af 1900-tallet, hvor de blev menighedsejede, hørte kirkerne på landet hovedsageligt ind under en nærliggende storgård eller herregård. Kirkeejerne havde vedligeholdelsespligten og indtil grundloven i 1849 også retten til at ansætte præsten.

Indtil 1805, hvor det ved lov blev forbudt, fungerede kirkerne tillige som begravelsessted for især kirkeejerne og deres familier. Også præsterne og andre betydelige familier blev ofte begravet her.

Kirkerne og deres nærmiljø med kirkegård, præstegård og evt. skole udgør en væsentlig kilde til den kulturhistoriske forståelse og formidlingen og er det fysiske vidnesbyrd om landets tro og dens magt, udvikling og betydning for befolkningen. De fleste landsbykirker har undergået betydelige til- og ombygninger igennem århundrederne, ligeså kirkegårdene og præstegårdene.

I adskillige af kirkerne findes kalkmalerier. De stammer som oftest fra ukendte håndværkere med meget varierende evner, men er en væsentlig kilde til vor forståelse af datidens kristendom og samfund.

Omkring kirkegårdene findes ofte meget gamle stendiger og gammel beplantning, som der bør værnes om.

Generelt er det vigtigt gennem planer og love, at forbedre sikringen af kirkemiljøerne og deres umiddelbare nærhed, og hermed forhindre at der placeres uhensigtsmæssigt og skæmmende byggeri tæt på kirkerne. Der knytter sig utroligt meget fortællestof til kirkerne, deres præster og kirkegårde, som er med til at gøre dem til formidlere af såvel lokal som national kulturhistorie.

Arbejdsgruppen ser desuden gerne, at de gamle kirkestier bliver genetableret. Både så man kan oprette et stisystem gennem landskabet som et kulturhistorisk spor, men også således at kirken bevarer sin kulturhistoriske plads i lokalsamfundet.

Bregnet Kirke

Kirken ligger i dag et stykke uden for Rønde og er opført i senmiddelalderen af munkesten. Udgravninger har vist at den middelalderlige by lå mod vest lige på den anden side af landevejen til Kalø Slotsruin. I slutningen af 1800-tallet var Bregnet Kirke stærk forfalden, men kirkens ejer Jenisch fra Kalø Gods restaurerede den. Landets ældste bevarede kirkeklokke, som i dag findes på Nationalmuseet, kommer fra Bregnet Kirke. Klokkeren stammer fra 1100-tallet.

Feldballe Kirke

Feldballe Kirke er opført i senromansk stil og bygget af munkesten, der muligvis stammer fra en teglovn ved Langesø. Det senere tilføjede tårn og våbenhus er også af munkesten. Kirken bærer tydelige spor af dens tidligere ejere fra Møllerup. På hver side af altret er en barokportal med tralværksdøre, der fører ind til det barokke gravkapel, som Elizabeth Rosenkrantz i slutningen af 1600-tallet lod opføre over sine to ægtemænd Knud Gyldenstjerne og Joachim Schack. I våbenhuset har man også fundet gravlæggelser. Miljøet omkring kirken udgøres af præstegården, der kan føres tilbage til senmiddelalderens slutning, men er bygget omkring 1650 og "Kong Hans's lade", et bindingsværkhus, som er ældre end præstegården. Dets oprindelse er ukendt, navnet skyldes at Kong Hans ifølge traditionen skulle have overnattet der. Ved indgangen til kirkegården ligger den gamle skole bygget i 1720.

Egens Kirke

Egens Kirke er en af landets mindste kirker og stammer fra senmiddelalderen. Kirken, som ligger højt, har en særdeles smuk placering. Kirken består udvendig af munkesten og indvendig af rå kampesten. Kirkegården er anlagt på terrasser op mod kirken.

Vridders Kirke

Oprindeligt lå sognets kirke ved Rolsøgård, men i 1907 blev en ny kirke opført i Vridders i røde mursten i romansk stil.

Knebel Kirke

Kirkens skib og kor er romansk, mens våbenhuset er gotisk. Knebel Kirke var for få år siden udstået for en brand. Den er siden restaureret, bl.a. har den fået en ny altertavle udført af Bjørn Nørgaard.

Tved Kirke

Tved Kirke er viet til Skt. Laurentius, de søfarendes og fattiges beskytter. Kirken er en anseelig romansk bygning, Ifølge Erik Pontoppidans *Danske Atlas* fra 1768 havde kirken dengang et bindingsværkstårn. Desuden findes i dag to tilbygninger i form af et våbenhus mod syd og et gravkapel mod vest. Her blev ejerne af Kvelstrup og Isgård, som ejede kirken i 1600 og 1700-tallet stedt til hvile. I kirken findes enkelte restaurerede kalkmalerier. Kirken, kirkegården og præstegården udgør et særdeles smukt og helstøbt miljø.

Vistoft Kirke

Kirken består af et romansk skib og kor med et styltetårn og våbenhus i sengotisk stil. Kirken tilhørte oprindeligt Århus bispen Jens Iversen Lange.

Agri Kirke

Den romanske kirke ligger idyllisk placeret i Agri by og tilhørte oprindeligt bispen i Århus Peder Vognsen. Kirken har haft et gravkapel for ejerne af Lyngsbækgård i 1700-tallet. Dette kapel blev siden omdannet til våbenhus og kisterne nedgravet på kirkegården. Agri præstegård er en fin gammel bindingsværksbygning. På gårdspladsen vokser to store lindetræer, som efter sigende er plantet, hvor man engang fandt ligene af to brøndgravere, der var omkommet under deres arbejde.

Handrup Kirke

Denne kirke er en lille filialkirke til Dråby Kirke opført i 1901-1902.

Dråby Kirke

Dråby Kirke kaldes i folkemunde ”domkirken på Mols”. Kirken er sandsynligvis bygget af to omgange i 1300- og 1400-tallet og fremtræder i gotisk stil. Man finder her rester af kalkmalerier fra 1400-tallet. Bl.a. af helgenen Polykarp, en biskop i Smyrna som led martyrdøden i ca. 160, i bispeornat. Lige nord for kirken ligger den gamle bindingsværksskole fra 1722.

Rosmus Kirke

Rosmus Kirke, ”Vor Frue Kirke”, tilhørte oprindeligt Øm Kloster og blev bestyret af munke herfra. Den sidste abbed overtog bl.a. kirken og Rugård, som han ejede indtil kongen mageskiftede Rugård i 1579. Kirken er bygget i romansk tid, men senere i 1864 har kirken fået et nyt kor.

Tirstrup Kirke

Tirstrup Kirke fik sit nuværende udseende i 1465, hvor kirkens ejer Otto Nielsen Rosenkrantz til Bjørnholm - i dag Høgholm - restaurerede den ældre kirkebygning. Kirken blev selvejende i 1913. Tirstrup kirkes fornemme altertavle stammer fra Claus Bergs værksted i Odense. Claus Berg er i øvrigt kendt fra altertavlen i Sct. Knuds Kirke i Odense. Kirkens alterkrucifiks fra 1200-tallet hænger i kopi i koret. Originalen findes på Nationalmuseet.

Hyllested Kirke

Oprindeligt en romansk kirke, der i senmiddelalderen bliver udvidet med hvælvinger, tårn og våbenhus. Hyllested kirke er kendt for sine enestående kalkmalerier, som bl.a. illustrerer skabelsen.

Fuglslev Kirke

I katolsk tid ”Vor Frue kirke”, er en stor gotisk kirke med tårn. Våbenhuset er i tårnet. Spor af de gamle nord- og sydvendte indgangsdøre spores i væggene. I 1704 blev området bag altret indrettet til begravelse for Rugårds daværende ejer Jørgen Arenfeldt og hans familie. Kisterne blev nedsat under gulvet og et smukt malet panel blev opsat. Panelet er i dag udstillet på museet på Koldinghus, og det gengiver ifølge traditionen Rugårds riddersal.

Ebeltoft Kirke

I 1458 omtales Ebeltoft Kirke som et kapel eller en annekskirke til Dråby kirke. Ligeledes boede præsten i Dråby. Kirkens tårn stammer fra 1790, hvor kirken blev grundigt restaureret. Kirken har nogle kalkmalerier dateret til 1521, bl.a. et smukt orlogsskib, der ligger for anker.

Rolsø Kapel og kirkegård

Rolsø Kirke blev nedrevet i 1907 i forbindelse med opførelsen af en ny kirke i Vrinners. I dag findes kun det middelalderlige våbenhus bevaret som et kapel. Kirkegården er omgivet af et kampestensdige og er meget smukt placeret, højt og tæt på kysten. Kirkegården anvendes stadig til enkelte begravelser.

To godser har familiegravsteder, nemlig Lyngsbækgård og Rugård.

Historiske kulturmiljøer

Herregårdsmiljøer Se kort 7

De danske herregårde er nogle af vore væsentligste kulturmiljøer. De er udtryk for en lang epoke af den danske historie, og i århundreder udgjorde de på godt og ondt et administrativt, økonomisk og socialt center for meget store dele af landbefolkningen lige fra godsbesidderen selv og hans familie til tyendet og fæstebønderne. Herregården var ligeledes et lokalt center for viden, kulturdannelse og traditionsoverlevering.

Et herregårdsmiljø omfatter udover hovedbygningen også avlsbygninger, smedjer, møller, parker, forlystelsesanlæg, gravpladser, alleer og arbejder- og funktionærboliger. Herregårdene er også et produktionslandskab med marker, enge og skove.

Ligeledes tilhørte herregårdenes ejere som oftest den lille gruppe af magtfulde adelsfolk og siden tillige velstående borgerlige godsejere, som dominerede i landet. Desuden blev gårdene handlet og sat på tvangsauktion et utal af gange i årenes løb. Området kendetegnes først og fremmest af mindre herregårde med et par enkelte undtagelser, nemlig Møllerup* og Rugård*.

Herregårdene går som hovedregel historisk tilbage til middelalderen, men bygningerne er af yngre dato. Når herregårdene genopførtes i 1500-tallet eller senere var det oftest i umiddelbar nærhed af de gamle voldsteder fra tidligere bebyggelser, der findes på en række af herregårdene.

Kulturmiljøerne omkring herregårdene rummer som hovedregel et væld af kulturspor, som fortæller om tidligere funktioner. F.eks. fortæller stednavne som Hestehaven, at her var skoven, hvor herregårdens heste græssede, eller Dyrehaven, hvor jagt dyr som rådyr, krondyr og vildsvin var indhegnede og blev fodret om vinteren. Ligeledes er skel, som ejendomsskel eller grænser mellem forskellige arealanvendelser også markante spor i herregårdslandskaberne. Blandt andre kulturspor, der knytter sig til herregårdsmiljøerne kan bl.a. nævnes husmandsudstykningskerne, arbejderboliger, forlystelsesmiljøer, lysthuse, stier, ulvegrave og ridebaner.

Rugård*

Det første Rugård kan føres tilbage til 1300-tallet. Den nuværende hovedbygning er derimod opført i ca. 1590 og er af stor arkitektonisk og kulturhistorisk værdi. En omfattende mængde avlsbygninger og beboelseshuse hører med til det store bygningskompleks. Ligesom den gamle smedje stadig findes. Mange steder på Rugårds marker og i og langs skovene findes lange gamle stendiger og gamle dyrkningsspor bevaret. På den smalle passage mellem Nørresø og havet findes to faldgrubber, som sandsynligvis stammer fra slutningen af 1600-tallet. Faldgruben har formodentlig været brugt til at fange ulve i. I slutningen af 1600-tallet var Rugårds daværende ejer Jørgen Arenfeldt kendt som en berygtet heksejæger, da han i sit birketing førte retssag og dømte lokale kvinder, som mentes at være hekse. Der findes et familiegravsted i skoven lige uden for parken og tilkørselsvejene til Rugård har allébeplantninger.

Møllerup*

Ifølge traditionen og 1500-tallets folkeviser skulle det første Møllerup være bygget af Marsk Stig. Under den nuværende hovedbygning har man fundet fundamentet til en tidligere borg. Det nuværende Møllerup er opført omkring 1680 og senere renoveret omkring 1750. Møllerup er et meget velholdt herregårdsmiljø med en række harmoniske avlsbygninger.

Søholt

Søholt kan som ejendom dateres tilbage til 1200-tallet. Hovedbygningen er i dag bevaringsværdig. Her var tidligere en jernbaneholdeplads.

Kalø Gods*

Kalø hovedgård er Kalø borgens tidligere ladegård. De nuværende bygninger stammer fra begyndelsen af 1700-tallet, men har undergået mange ændringer i tidens løb. Karlsladen nord for landevejen er fra 1727. I begyndelsen af 1800-tallet blev Kalø Gods solgt til en af Hamborgs førende mænd Martin Johan Jenisch. Hans søn Baron Jenisch lod opføre det flotte jagtslot, der ligger mod syd i kanten af parken og med udsigt over havet og Slotsruinen. Jagtslottets interiør, med blandt andet trappeopgangens vægmalerier af norrøn mytologi, er præget af romantikken. Jagtslottet blev anvendt til beboelse, når baronen var på godset. Kalø Gods forblev på familiens hænder med en dansk godsinspektør, indtil den danske stat konfiskerede det efter 2. verdenskrig. Vildtbiologisk Station fik i 1949 hjemsted på godset, siden Danmarks Miljøundersøgelses Afdeling for Vildtbiologi og Biodiversitet.

Isgård*

Isgård tilhørte i 1400-tallet Århus bispen og den middelalderlige gårds voldsted findes øst for den nuværende gård. Hovedbygning er fra 1890'erne, mens den store lade er fra 1771. Isgård og Kvelstrup var i længere perioder ejet af samme familie. På Isgård findes bl.a. en gammel kampestens smedje. Kommunevejen går desuden gennem gårdanlægget.

Kvelstrup

Kvelstrup er en mindre herregård, som ligger mellem Dejret og Blåkær. I haven findes et gammelt voldsted, som vidner om gårdens høje alder. Familien Sandberg, som ejede Kvelstrup og Isgård i 1400-tallet og med periodevise undtagelser frem til 1692, hvor den forgældede gård tilfaldt kronen, indskrives sig i den danske folkevisetradition. Sofia Sandberg, som samlede viser og ejede et folkevisehåndskrift i 1622, var således født på Kvelstrup i 1587. Kvelstrups nuværende hovedbygning er opført omkring 1794.

Bogensholm

Denne gård kan også føres tilbage til middelalderen og øst for gården findes et firsidet voldsted. Gården tilhørte Århus bispen indtil reformationen, hvor kongen overtog gården. Snart efter blev den mageskiftet og har siden været på private hænder.

Rolsøgaard

Rolsøgård nævnes allerede i kilder i 1328. Den eksisterende hovedbygning er opført i 1880 og har to vinkelfløje i bindingsværk.

Skærsø

Skærsø omtales første gang i 1343. Gården indgik dengang i et større godskompleks, som ejedes af adelsslægten Gjøe. Gården havde ofte trange kår og kom hyppigt på auktion. I 1825 blev gården købt af den driftige unge landøkonom Lauritz la Cour, som fik gården på fode og i 1853 byggede en ny hovedbygning. Familien ejede gården indtil 1933.

Lyngsbækgård

Lyngsbækgård er et eksempel på en landsbyhovedgård, der i løbet af 1500-tallet voksede til at blive en af de største og rigeste på egnen. Gården har en nyklassicistisk hovedbygning opført i 1784 med to identiske sidefløje. Den imponerende ladegård er opført i 1776 og er bygget sammen med de lavere avlsbygninger. Gården fremstår som en smuk helhed med velbevarede bygninger, mange gamle kulturspor i form af stendiger og gamle bevoksninger.

Landsbymiljøer Se kort 8

Spreddt i hele undersøgelsesområdet findes omkring 45 større eller mindre landsbyer. Mange af landsbyerne kan føres tilbage til middelalderen. Landsbyerne rummer markante historiske træk, bl.a. bebyggelsens placering, vejforløb, tofter og gadekær, der forsøges bevaret gennem lokalplaner og lignende. Derimod har bebyggelsens udseende ændret sig meget gennem tiderne, da den har tilpasset sig tidens krav og funktion.

Landsbyerne er som hovedregel bygget op om en samling af gårde langs et vejforløb. Antallet af gårde i en landsby og dermed landsbyens størrelse varierede alt efter jordboniteten i området. Landsbyernes bebyggelsesmønster har fra middelalderen indtil landboreformerne i slutningen af 1700-tallet, hvor jorderne inden for ejerlavet udskiftedes af jordfællesskabet, været ret stabilt. Ved udskiftningen fik de enkelte huse og gårde deres jorder mere eller mindre samlet. Udskiftningen kunne bl.a. ske som en stjerne- eller blokudskiftning. Ved stjerneudskiftningen, som der findes flere fine eksempler på i undersøgelsesområdet, forblev gårdene beliggende samlet i landsbyen, og de enkelte gårde fik deres jorder samlet som en stjerneformet vifte ud fra landsbyen. I forbindelse med udskiftningen fandt der også en udflytning af gårde sted, hvor jordtilliggendet lå som en blok omkring gården.

I landskabet omkring landsbyerne kan de tidligere ejerlaugsgrænser eller sognegrænserne stadig ses som mere eller mindre velbevarede stendiger, jordvolde eller levende hegn.

Landsbyerne havde indtil indførelsen af næringsfriheden i 1857 og indførelsen af sognekommunerne i 1869 ikke tilknyttet mange funktioner, ud over måske kirken, skolen, møllen og smedjen samt enkelte andre landhåndværkere. Med næringsfriheden og indførelsen af sognekommunerne voksede flere landsbyer til små landsbycentre med en række funktioner inden for handel og håndværk.

Endelig betød andelsbevægelsen fremkomst i slutningen af 1800-tallet, som var et resultat af en større økonomisk krise for det danske landbrug, samt en omlægning af landbrugsproduktionen fra vegetabilsk til animalsk produktion, en yderligere udvikling af mange landsbyer med bl.a. brugsforeninger, sparekasser, mejerier, korn- og foderstofforretninger, forsamlingshuse og missionshuse. Enkelte andre landsbyer fik i forbindelse med anlæggelsen af en jernbane en tilvækst og en ny status som stationsby.

Industri- og boligudviklingen har i de seneste år præget enkelte af landsbyerne, således at der i dag er opstået kvarterer med især parcelhuse og mindre industrivirksomheder i udkanten af byerne, såvel som store tekniske anlæg i tilknytning til gårdene. Denne fortsatte udvikling må betragtes som en del af den fremtidige kulturhistorie.

Landsbyerne og deres tilhørende ejerlav rummer således mange kulturhistoriske elementer, som spreder sig over lange tidsperioder og har således mange historier at fortælle. Landsbyerne kan gennem planlægning og med respekt for deres historie bidrage væsentlig til den samlede landskabsoplevelse og forståelse af samfundsudviklingen. Undersøgelsesområdet er igen undtagelse i denne sammenhæng.

Følgende liste over bevaringsværdige landsbyer og landsbymiljøer i undersøgelsesområdet stammer med undtagelse af Feldballe, Kejlstrup og Rostved fra Ebeltoft Kommunes udpegning af "Bevaringsværdige sammenhænge på landet" i *Kommuneatlas Ebeltoft 1999* og *Århus Amt Regionalplan 2001*. De med * markerede landsbyer findes også i *Kulturmiljøer i Ebeltoft og Rønde Kommune – et pilotprojekt 2004*.

Dejret*

Landsbyen kendetegnes af to gader, der næsten danner et kors og med en bagvej rundt om disse. Gårdene og husene ligger tæt og i 1875, 1878 og 1927 blev Dejret ramt af voldsomme brande. Skolen i Dejret er fra 1907. I byen findes det eneste bevarede andelsbageri i området.

Tved

Tved har en lang bygade, hvor gårdene stadig ligger side om side. Byen har de senere år haft en større tilvækst gennem et parcelhuskvarter mod sydøst. Byen har et forsamlingshus, en tidstypisk skole fra 1909, en slagter og en brugsforening. Kirken ligger ved Neder Tved, ca. 1 km vest for byen

Bjødstrup-Landborup

Gennem disse to landsbyer fører nogle meget slyngede veje. Mellem gårdene findes åbne tofter og marker bevarede.

Eg

Byen er gennemløbet af bygaden med mange ældre gårdbygninger, samt en bagvej. Her findes også et frysehus fra slutningen af 1940'erne, et tidstypisk stykke historie, hvor hver gård og hvert hus havde sin del af et større fryseskab.

Knebel*

Mod nord er byens gamle vejnet intakt og her ligger gårdene tæt. Bl.a. den smukke gård ”Knøvlseje”, som siges at være tegnet af arkitekten Hack Kampmann. Ellers findes der mange mindre og større byhuse af ældre dato, samt et stort nyt parcelhuskvarter på bakken. Her findes såvel en ny som en gammel skole, et missionshus, et plejehjem, en købmand, en børnehave, en fællesfordeling, en genbrugsstation og lettere industri. Knebel er et godt eksempel på en landsby, som er vokset frem til at blive en by med mange centerfunktioner.

Vistoft

Byen gennemløbes af en stærkt kuperet vej, hvor gården stadig ligger placeret. Her findes en gammel skole, en nedlagt købmandshandel, en smed og et hotel, samt en gammel lindeallé med stynede træer.

Agri

Agri er en særdeles idyllisk landsby med kirke og en lille sø. Husene og gårdene ligger tæt på den snoede vej. Agri Ejerlav har en meget velbelyst udviklingshistorie, som lader sig se, selv om der i dag er skov på en del af jorderne.

Femmøller*

Den oprindelige landsby hed Essendrup. I dag ligger Femmøller omkring landevejen, der fører gennem dalslugten fra Krogryggen og ned til engene langs Mølleåen. Byens fire bevarede vandmøller, Overmøllen, Kjerris Mølle, Glads Mølle og Skovmøllen, danner fortsat et helt specielt gårdmiljø med damme og gamle bindingsværkbygninger. Det tidligere badhotel er i dag efterskole.

Grønfeldt

Byen har sine snoede veje med gamle gårde, men er også præget af udviklingen med mange byhuse fra begyndelsen af 1900-tallet. Byen har haft hele to mejerier, for Indre mission stod nemlig stærkt i området og ønskede deres eget mejeri, der ville holde helligdagen i hævd.

Fuglslev*

Gårdene ligger tæt omkring det snoede vejforløb. Gårdene er meget synlige i bybilledet, da der i tidens løb kun er opført få huse på tofterne mellem gårdene. I middelalderen var Fuglslev tre gange årligt hjemsted for et marked. En arkæologisk udgravning på engen syd for kirken har vist spor af bebyggelse helt tilbage til vikingetid.

Hyllested*

Vejen gennem Hyllested slynger sig omkring kirken. Flere gårde ligger stadig inde i byen. Efter byen i 1901 fik en station i forbindelse med anlæggelsen af jernbanen, udviklede der sig et lille stationsbykvarter i byens nordlige kant.

Balle*

Området er i særlig grad præget af kalkindustrien, og der fandtes tidligere ni kalkbrud og tre teglværker. Desuden har også anlæggelsen af jernbanen i 1901 bidraget til byens vækst. Byen har haft mange centerfunktioner. I dag har byen et nyere bolig- og parcelhuskvarter.

Tirstrup

I den ældre del af byen i nærheden af kirken, findes stadig nogle gårde samt bl.a en skole, et sprøjtehus og et frysehus. Ellers er byen præget af den spredte bebyggelse, som ofte fremkommer i forbindelse med en større landevej. Byen var tidligere et trafikknudepunkt med kro og mange centerfunktioner.

Dråby

Dråby ligger placeret ved bredden af Dråby Sø, som engang antagelig har haft en forbindelse til Kattegat. Formentlig har byen i middelalderen været egnens største by. I dag ligger husene, hvoraf mange er gamle bindingsværkshuse tæt langs bygaden. Dråby og Dråby Kirke hørte tidligere under Skærsø.

Kejlstrup*

Kejlstrup, som omtales første gang i 1458, ligger med sine gårde omkring den slyngede vej. Alle gårdene i byen var med enkelte undtagelser fæstegårde under Møllerup. Lige uden for byen ligger missionshuset.

Feldballe

Omkring kirken ligger den gamle bydel med mange små bindingsværkshuse. Lige uden for byen er der i de seneste år startet et projekt ”Friland” med alternative byggeformer. I byen findes en større skole af nyere dato og en tidligere skole fra 1700-tallet.

Købstaden Ebeltoft

Købstaden Ebeltoft er en central del af kulturmiljøet i undersøgelsesområdet.

Ebeltoft fik sin købstadsbevilling allerede i 1301, hvilket sandsynligvis hænger sammen med de historiske begivenheder, der fandt sted i slutningen af 1200-tallet med mordet på kong Erik Klipping, Marsk Stig og indtagelsen af Hjelm. Ebeltoft var som følge af købstadsprivilegerne gennem århundreder områdets administrative og handelsmæssige centrum, selvom byen har været handicappet af sin placering. Ebeltoft udviklede sig imidlertid, men når aldrig til at blive nogen særlig betydningsfuld købstad, når man ser bort fra tiden omkring 15-1600-tallet, hvor byens søfart spillede en fremtrædende rolle. Den industrielle udvikling i slutningen af 1800-tallet kom imidlertid aldrig for alvor til byen, og denne sygnede hen som en af landets mindste købstæder. Den manglende udvikling har til gengæld betydet, at byen stort set har bevaret sin oprindelige byplan og sine gamle huse med bl.a. Det gamle Rådhus og Farvergården, som bygningsmæssige seværdigheder. Ligeledes er byens gamle havnemiljø velbevaret.

Hvad byen har manglet i industriel udvikling er derimod blevet opvejet som turistby. Ebeltoft er i dag en velbesøgt turistby med mange kulturhistoriske attraktioner og nyere tiltag, f.eks. Den Europæiske Filmhøjskole og fregatbyggeriet, som er fremtidens kulturmiljøer. Yderligere oplysninger om byens historie findes i *Ebeltoft – Købstadsliv i 700 år*.

Ebeltofts gamle købstadsmiljø sikres i dag gennem en bevarende lokalplan.

Arbejdsgruppen anser det for væsentligt, at Ebeltoft kommer til at indgå i en kommende nationalpark.

Møller Se kort 9

Brugen af vandmøller kan spores tilbage til vikingetid og middelalder. De mindre gårdmøller har overvejende malet til husbehov, mens de større møller har malet mod betaling af afgift. Fæstebønderne blev imidlertid pålagt mølletvang, dvs. de mod betaling skulle have deres korn malet på bestemte af godsets møller. Mølledrift var i øvrigt et privilegeret erhverv. Dette møllemonopol blev først ophævet med indførelsen af næringsfriheden i midten af 1800-tallet, hvilket medførte en betydelig vækst i antallet af vindmøller.

Til de gamle vandmøller knytter der sig mange kulturspor, som er afledt af de behov der opstod i forbindelse med mølledriften. Ved mange af vandmøllerne findes f.eks. mere eller mindre velbevarede, mølledamme, dæmninger, som opstemmede vandløbet, gamle vejforbindelser til møllen og grusgrave, der har leveret materiale til dæmningerne.

I undersøgelsesområdet findes flere mere eller mindre velbevarede vandmøller samt et par vejrøller.

Femmøller

Femmøller er en by, som er opstået omkring fem vandmøller, hvoraf kun fire kendes i dag. Byen rummer stadig mange minder om mølledriften med de velbevarede bygninger og mølledamme. Se i øvrigt Femmøller under Landsbymiljøer.

Ørnbjerg Mølle

Denne mølle er en fin repræsentant for en mindre vandmølle beliggende i et enestående landskab. Gården er desværre brændt for en del år siden, men møllehuset og mølleriet er intakt.

Skramsø Mølle*

På skovejendommen Skramsø findes en vandmølle bevaret. Møllen fungerede med en eldrevet turbine op i det 20. århundrede. Til møllestedet hører et trelænget gårdanlæg i bindingsværk. Desuden hører der en hovedbygning opført i træ i 1919 til ejendommen.

Havmøllegården

Ved Havmølleåens udløb i Kattedagat ligger Havmøllegården. Kun gården er tilbage af dette gamle møllested. Gården ligger i et enestående landskab tæt ved Jernhatten.

Følle Mølle*

Ligger ved Knudbro Bæk på den gamle hovedvej mellem Århus og Rønde har en utraditionel møllebygning.

Ulstrup Mølle

Der findes ikke spor af møllen i dag. Men stedet er en lille gårdsamling med en spændende historie og derfor også en stor fortællerværdi. For stedet har været centralt mødested med både markedsplads og tingsted, ligesom der her har været en kro og senere et mejeri.

Møllerup*

Her fandtes oprindeligt fire vandmøller, som kan føres tilbage til middelalderen og hvoraf to endnu var i brug i sidste halvdel af 1800-tallet.

Desuden findes der to vejmøller i undersøgelsesområdet.

Ebeltoft Mølle

Oprindeligt drev by- og herredsskriver Niels Sinding en hestemølle i Adelgade 5, men han fik i 1828 en bevilling til en udflytning af møllen til Boeslumvej, hvor den blev opført som en vejmølle i hollandsk stil med navnet Marie Mølle.

Vistoft Mølle

Er en højt beliggende vejmølle af hollandsk type. Møllen blev restaureret i 1959.

Militære skanseanlæg Se kort 10

I undersøgelsesområdet findes tillige flere militære anlæg fra de seneste par århundreder.

Ryes Skanser

Mest markant er anlæggene ved Dragsmur på Helgenæs, som blev påbegyndt i 1848 i anledning af den dansk-slesvigske krig i 1848-1850. I forbindelse med Kong Frederik VII's besøg på skanserne i 1848 blev de opkaldt efter ham. Men skanserne er i dag bedst kendt som general Ryes skanser. Skanserne var i 1849 rammen om en af danmarkshistoriens mest succesfulde militærmanøvre, hvor general Rye, som havde trukket sine tropper tilbage til skanserne, hvorfra han, bag om de tyske tropper omkring Århuseggen, i al hemmelighed udskibede sine mænd til Fyn, hvor de indgik i udfaldet fra Fredericia. Siden har skanserne båret hans navn. Skanseanlægget bestod af en åben skanse med seks kanoner på det højeste punkt. Mod øst nede ved vandet, var der opført en palisade med porte til fire kanoner og mod vest et brystværn til to kanoner, samt diverse støttebatterier. Desuden fandtes der barakker, der kunne huse op til 600 mand.

Havmøllen

Syd for Havmøllen tæt ved Jernhatten findes en skanse – en såkaldt redoute. Skansen ligger nede ved vandet syd for åen og er anlagt i forbindelse med Englandskrigen 1801-14 til forsvar af kysten mod fjendtlige skibe.

Ahl Hage

Ved Ahl hage findes en lignende redoute ligeledes fra Englandskrigen.

Flyverskjul

I Skramsø Plantage ligger nogle ellipseformede volde, såkaldte flyverskjul, hvor tyske fly under 2. verdenskrig kunne overdækkes og skjules. Vejen fra Feldballe til den gamle flyveplads er ligeledes anlagt af tyskerne. Her findes også en gammel hangar fra samme tid.

På Hyllested og Tved kirkegårde findes endvidere gravminder for nedstyrtede engelske piloter.

Det åbne land og landbrugslandskabet

Det danske landskab er konstant gennem tiderne blevet påvirket og ændret af menneskers færden. Overalt i det åbne land findes der spor af tidligere tiders aktiviteter – ikke mindst landbruget.

I de seneste år er der foregået store ændringer ved sammenlægninger af gårde, indførelse af større tekniske anlæg, fjernelse af gamle dyrkningskel, læhegn og markveje m.m.

Men stadig kan der aflæses betydelige træk af de seneste par hundrede års landbrugshistorie i det åbne landskab.

Landboreformerne i slutningen af 1700-tallet medførte betydelige ændringer af hele landbrugsstrukturen. Nogle steder anes strukturen fra udskiftningen endnu i form af bl.a. stjerneudskiftningen, hvor gårdene forblev beliggende i landsbyerne, og markerne med deres skel ligger som en stjerne omkring dem. Landboreformerne medførte også, at andre gårde blev flyttet ud fra landsbyen til større, samlede arealer.

I begyndelsen af 1900-tallet blev oprettelsen af husmandsbrug – såkaldte statshusmandsbrug – fremmet gennem lovgivningen. Dette ses f.eks. ved Rolsøgård og det klassiske eksempel Nøruplund, som dog ligger lige uden for undersøgelsesområdet.

Også den ihærdige skovrejsning i slutningen af 1800-tallet præger i dag undersøgelsesområdets med dets mange plantager på tidligere hedearealer med mindsten over ihærdige skovrejsningsmænd, f.eks. Vistoft Aktieskov og Skramsø Plantage.

I slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet gennemførtes desuden betydelige landindvindingsprojkter gennem bl.a. tørlægning af lavvandede områder, som også præger landskabet i dag. Eksempler herpå findes bl.a. ved Vestensø på Hasnæs og Vængesø på Helgenæs.

Landbrugslandskabets tidligere infrastruktur i form af gamle hulveje og andre vejanlæg er ligeledes et væsentlig element i kulturlandskabet.

I undersøgelsesområdet kan bl.a. nævnes en række ældre hulvej f.eks. Strandkær ned til Mølleåen, vejen ”Grønnegaden” fra Rønde ned til Kalø, vejene ved Rugård, lindealléen i Vistoft og poplerne nord for Agri, som alle har kulturhistorisk bevaringsværdi.

Undersøgelsesområdet har også sine helligkilder, se kort 11, f. eks. Tobisë Kilde i Ringelmoseskov og Helligkilden i Mols Bjerge. De fleste er i dag udtørrede, men ifølge traditionen blev de flittigt benyttet i 1800-tallet, hvor folk søgte dem for at blive helbredt for alskens sygdomme.

Kystkulturen

Undersøgelsesområdet er i ganske særlig grad præget af nærheden af vandet. Kystkulturen, forstået som menneskets tilknytning og udnyttelse af havet lige fra stenalderen til i dag med mange erhvervsaktiviteter i form af fiskeri og skibsfart, præger således området.

I 1874 blev Århusbugtens Dampskibsselskab oprettet og besejlede frem til midten af 1930'erne Århus, Mols og Ebeltoft. I tilknytning hertil blev der anlagt en række små anløbspladser med pakhuse ved Skødshoved, Knebel Bro, Nappedam, Kongsgårde og Særbæk. Flere af disse lokaliteter rummer stadig betydelige miljøer, som vidner om denne dampskibstrafik.

Fiskeri og havjagt på bl.a. sæler har tidligere også været en betydelig del af livet langs kysterne. Især på Helgenæs fandtes der et ganske betydeligt ålegårdsfiskeri, som blev drevet af sognets bønder. Langs vestsiden af Helgenæs fandtes således tidligere omkring 50 ålegårde, som er stort

fangstredskab bygget af træ med gangbro, spærring og tilhørende ruser. Ålegårde kendes også i mindre udstrækning andre steder langs bl.a. Kaløvigskyster.

Ved bl.a. Begtrup, Egens, Egsmark, Boeslum Strand og Havmøllen fandtes tidligere små fiskermiljøer, med fiskerhuse og garnpladser, hvis spor stadig kan erkendes i kystlandskabet.

I begyndelsen af 1900-tallet opstod et egentligt fiskerierhverv i området, som drev fiskeri med større fiskekuttere fra Ebeltoft Fiskerihavn og de tidligere nævnte anløbsbroer.

Knebel Bro

Knebel Bro er en forholdsvis ny bydannelse, som netop er vokset op omkring anløbsbroen og pakhuset. I dag er lystbådehavnen udvidet betragteligt. Tidligere var lokalområdets posthus her i en stor og palægagtig bygning. I dag rummer byen derimod et institut for dybdepsykologi, en tandlæge, en smykkekunstner, en butik for brugskunst, et galleri og en restaurant.

Bundgarnsfiskeriet omkring Dragsmur

Det tidligere ålegårdsfiskeri ved Helgenæs og Begtrup er i dag overgået til at være et bundgarnsfiskeri. Langs kysten står bundgarnsstaderne stadig, hvor ålegårdsstaderne tidligere var. Dette fiskeri er bl.a tydeligt ved Dragsmur.

Ebeltoft Fiskerihavn

Fiskerihavnen i Ebeltoft, som er anlagt i sin nuværende form omkring 1900 er et særdeles betydeligt og bevaringsværdigt kulturmiljø, som foruden stadig at være et aktivt erhvervsmiljø også rummer mange gamle kulturhistoriske elementer.

”Skødshoved”

Paketten ”Skødshoved”, som er en galease fra 1907, er i dag det ældste erhvervsfartøj med lokal tilknytning. Den er den sidste af de mange paketbåde, der i første halvdel af forrige århundrede besejlede Århusbugten. ”Skødshoved” er et godt eksempel på ”et bevægeligt” eller ”flydende” kulturmiljø”. Se bilag 5.

Hjelm Fyr

Fyret på Hjelm, som blev etableret i 1856, udgør med sin fyrgård, haver osv. et spændende kulturmiljø.

Fritidslandskabet

Hvad Ebeltoft og Molsområdet har manglet i erhvervsmæssig udvikling er blevet opvejet af turismen. De sidste 100 års vækst i befolkningens ferie- og fritidsaktiviteter sætter således sit tydelige præg på undersøgelsesområdet med badhoteller, pavilloner, feriekolonier, lystbådehavne, campingpladser, sommerhusområder m.v.. Hvoraf flere udgør vigtige kulturmiljøer.

Egil Fischer naturpark* ved Femmøller Strand

Så tidligt som i 1920'erne udarbejdede arkitekt Egil Fischer en byplan for en fuldt organiseret lille haveby af sommerhusbebyggelse ved Femmøller Strand. Den skulle ligge omkring nogle udvalgte friarealer og dets veje. Fischer tegnede selv en række af de smukke huse i nationalromantisk bindingsværkstil og opførte Molskroen, som skulle indgå i parken. Egil Fischer skænkede i øvrigt den 55 tønder land store naturpark bag bebyggelsen til Dråby Sognekommune. På vejen fra Femmøller Strand mod Fuglsø findes i øvrigt en række interessante, tidlige sommerhuse.

Kolonierne på Ahl

I løbet af 1800-tallet blev Tølløkke Skove lige syd for Ebeltoft et yndet udflugtsmål for byens indbyggere bl.a. i forbindelse med pinse og nationale festdage. Og skovfogden fik tilladelse til at have udskænkning på stedet. Siden blev der her anlagt en egentlig skovpavillion. Også ude på Ahl, som blev beplantet i slutningen af 1800-tallet, opstod der efterhånden et rekreativt miljø, med sommerhuse. Desuden er her siden 1930'erne blevet opført fire kolonier, hvor i tusindvis af skolebørn gennem årene er kommet på svagbørnskoloni, lejrskole og feriekoloni.

Badehoteller

I 1920'erne og 1930'erne fik bybefolkningen øjnene op for strandlivets herligheder og folk strømmede ud til kysterne, hvor en række badehoteller f.eks. Molskroen, Skødshoved Badehotel, Femmøller Badehotel opstod.

Øer Marietime ferieby

Denne ferieby blev taget i brug i 1988 og er tegnet af arkitektfirmaet Friis & Moltke. Byen er udformet som en kanalby med sluse og broer. De tætliggende træhuse er bygget på 7 øer.

Sagn, folketro og traditioner

Set fra et kulturhistorisk synspunkt er det ikke kun de materielle levn efter den tidligere samfundsudvikling, der påkalder sig opmærksomhed og kræver bevaring. Fortællingen er fundamentet ikke kun i det personlige liv men også i det sociale. Hvert menneske har sin personlige fortælling, ligesom tidligere generationerne, som har levet på Mols og formet landskabet og kulturen, har deres fortælling.

Disse gamle fortællinger, sagn og historier, som knytter sig til både mennesker, steder og begivenheder i det lokale landskab og miljø, huskes i dag kun spredt. Tidligere blev disse historier fortalt i generationer fra person til person, og heldigvis er en del af dem blevet bevaret på skrift. Sådanne fortællinger er en detalje, som beriger kulturhistorien, men som ikke-materielle værdier af vor kulturarv er de i dag udsat for mere og mere trange kår og hårdt pres fra multimediekulturen. Derfor er det så vigtigt at bevare historierne ved at fortælle dem igen og igen, så de ikke bliver glemt.

Kulturhistorien har den særlige karakter, at historierne rejser sig ud af efterladte kulturspor som f.eks. en dysse, et hus eller en kirke. Der findes også usynlige historier, hvor alle spor af dem er borte, og indholdet kun fastholdes ved at historien bliver fortalt fra person til person, fra generation til generation.

Med til disse traditioner hører også, historierne om molboernes vise gerninger og tapre bedrifter, som stammer fra mundtligt overleverede fortællinger nedskrevet i slutningen af 1700-tallet. Disse historier har været en del af en særlig fortælletradition som kendes fra andre dele af landet og fra udlandet.

Det er desuden vigtigt at huske, at lige siden oldtiden har der fundet folkevandringer og udveklinger sted mellem forskellige folkeslag. Dette fremmede islæt kan også spores i undersøgelsesområdet, hvor fremmede folk og elementer har indgået og bidraget til vor lokalkultur. Her tænkes bl.a. på fortællingen om de spanske soldater, som blev i landet efter indkvarteringen under Napoleonskrigen. Ligesom den seneste indvandring vil kunne spores i den fremtidige kulturhistorie.

Kunsten er et andet særligt kapitel af kulturhistorien, som undersøgelsesområdet også er rig på. Her tænkes både på kunsten i kirkerne, på herregården og de mange udøvende kunstnere igennem tiderne, der har sat sit præg på området.

3.2.3 Muligheder

Dette punkt anses for behandlet under 2. Strategi og handlingsplan.

3.3 Formidling

Den kulturhistoriske undersøgelses-, forsknings- og formidlingsvirksomhed i undersøgelsesområdet har primært været varetaget gennem Ebeltoft Museum med Byhistorisk Arkiv og Molsarkivet, som har haft det kulturhistoriske og arkæologiske ansvarsområde ifølge museumsloven, samt af Ebeltoft og Rønde Kommuner, Århus Amt og Skov- og Naturstyrelsen. Denne formidling er hidtil overvejende sket gennem skiltning, udgivelse af foldere, publikationer samt guidede ture.

Ebeltoft Museum har desuden i et vist omfang arbejdet med aktiv formidling i tilknytning til Museet på Helgenæs Præstegård og Farvergården i Ebeltoft med bl.a forsøg med at trække et vikingskib over draget ved Dragsmur, flinthugning, smedning og farvning.

Desuden har der arbejdet med historisk rekonstruktion i form af et grubehus fra vikingetiden på Museet på Helgenæs Præstegård samt reetablering af resterne af en teglovn ved Rønde Vandrehjem, Asgildhøj på Helgenæs og jernalderrøser ved Rostved.

4. Bilag

- Bilag 1: Kirkestier
- Bilag 2: Godser og landbosamfund på Djursland
- Bilag 3: Audioguidens rapport
- Bilag 4: Århus Amt Fortidsminder, Ryes Skanser
- Bilag 5: ”Skødshoved”

4.1 Kortbilag

- Kort 1: Kulturhistorisk kort
- Kort 2: Undersøgelsesområdet, *Landskabsplan For Molsområdet*
- Kort 3: Forhistoriske kulturmiljøer
- Kort 4: Registrerede fortidsminder
- Kort 5: Borge og voldsteder, *Forhistoriske og historiske forhold*
- Kort 6: Kirker, *Forhistoriske og historiske forhold*
- Kort 7: Herregårde, *Forhistoriske og historiske forhold*
- Kort 8: Landsbymiljøer, *Kommuneatlas Ebeltoft*
- Kort 9: Møller, *Forhistoriske og historiske forhold*
- Kort 10: Skanser, *Forhistoriske og historiske forhold*
- Kort 11: Hellig kilder, *Forhistoriske og historiske forhold*

5. Kilder

- Asingh, Pauline og Engberg, Nils red.: *Marsk Stig og de fredsløse på Hjelm* 2002
- Ebeltoft Kommune: *Kulturhistoriske bevaringsinteresser – Nyere tid*, 1997
- Ebeltoft Kommune: *Kommuneatlas Ebeltoft*, 1999
- Kock Jan: *Borg og vold En guide til middelalderens borge, voldsteder og deres efterklange i Østjylland*, 1999
- Kristiansen Karsten: Århus Amt: Fortidsminder, www.nm.aaa.dk/fortidsminder
- Kulturarvsstyrelsen: www.kuas.dk
- Laursen Jesper: *Historien i skoven*, 1994
- Nordjyllands Amt: www.kulturejsen.dk
- Rønde Kommune: *Kulturhistoriske bevaringsinteresser – Nyere tid*, 1997
- Rønde Kommune: *Kulturhistorisk guide*, 2003
- Schackt Karen: *Godser og landbosamfund på Djursland. Kulturlandskabet som nøgle til historisk forståelse, medansvar, aktivitet og motion*, En projektbeskrivelse, 2004
- Tirstrup-Fuglslev Kirkeblad Sommeren*, 2001
- Trap J.P.: *Danmark 5. udgave Bind VII,2*, 1963
- Turistårbogen 1967 *Mols*, 1967
- Vedsted, Jakob og Jensen, Knud Chr.: *Ebeltoft - Købstadsliv i 700 år*, 2001
- Vedsted, Jakob og Jensen, Knud Chr.: *Ebeltoft - En søkøbstad*, 1994
- Worsøe Eiler: *Mols Bjerger*, 1990
- Århus Amt: *Forslag til notat om bevaringsværdige kulturværdier i Århus Amt*, 1998
- Århus Amt: *Forhistoriske og historiske forhold Fredningsplanlægning i Århus Amt*, 1982
- Århus Amt: *Kulturhistorisk redegørelse 2001*
- Århus Amt: *Kulturhistorisk redegørelse. Forslag 2001*
- Århus Amt: *Kulturmiljøer i Ebeltoft og Rønde kommune – et pilotprojekt 2004*
- Århus Amt: *Landskabsplan For Molsområdet*, 1978